Az ezredévi országos hét emlékoszlop története.

A pozsonyi „Toldy-kör“-ben 1897. márczius 15-ike előestéjén

szabadon előadta

Dr. Thaly Kálmán,

a kör elnöke.

Gyorsirói jegyzetek nyomán közzé teszi a „Toldy-kör“ irodalmi bizottsága.

Hét képpel.

1994

POZSONY.

WIGAND F. K KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

Az ezredévi országos hét emlékoszlop története.

A pozsonyi „Toldy-kör“-ben 1897. március 15-ike előestéjén

szabadon előadta

Dr. Thaly Kálmán,

a kör elnöke.

Gyorsirói jegyzetek nyomán közzé teszi a „Toldy-kör“ irodalmi bizottsága.

Hét képpel.

A CSIKSOMLYÓI RÓM. KATH. FŐGYMNASIUM TANÁRI KÖNYVTÁRA
1994

POZSONY.

WIGAND F. K. KÖNYVNYOMDÁJA.

1898.

Tájékoztató.

Dr. Thaly Kálmán 1897. márczius 14-dikén a pozsonyi „Toldy-kör"-ben nagyszabású előadást tartott a millenniumi emlékoszlopokról. A kör választmánya eleve gondoskodott arról, hogy gyorsiró jegyezze le azokat a szerfölött érdekes dolgokat, a melyekről a kiváló történetiró s a millenniumi emlékoszlopok eszméjének első megpendítője és mindvégig buzgó munkása, két óráig tartó előadásában megemlékezett.

A „Toldy-kör" választmánya hazafias kötelességet vélt teljesíteni, midőn elhatározta, hogy ezt az előadást, mely a millenniumi emlékek keletkezéséről a leghitelesebb adatokat tartalmazza, kinyomassa.

Berczik Gyula műszaki tanácsos és Palatin Gergely pannonhalmi Szt. Benedekrendi tanár szíves közreműködésével ezen érdekes füzetet a hét emlékszobornak képével is diszíthettük.

Íme, ez rövid története ennek a kis könyvnek. A „Toldy-kör" szerény anyagi viszonyaihoz képest egy porszemecskével szintén hozzá akart járulni a nagy nemzeti ünnep emlékének kegyeletes ápolásához.

Fogadják szeretettel azok, kik nemzetünk történetének ez örökké emlékezetes mozzanatát a szakavatott, lelkes történetiró kalauzolásával még egyszer fel akarják eleveníteni lelkük szeme előtt. A magyar nemzetnek mindenha szüksége volt arra, hogy a multra visszatekintsen, s kiváltképen szüksége van napjainkban, hogy abból a megváltozott idők újabb küzdelmeihez erőt és lelkesedést merítsen.

A Toldy-kör irodalmi bizottsága.

Ma márczius 15-ének előestéjét üljük, nem csak mi, hanem üli az egész ország. Ez oly emlékünnepe a hajnalodó szabadságnak, a mely nincsen ugyan a naptárakban piros betükkel írva, hanem bele van írva, bele van iktatva minden magyar ember szivébe a honszerelem lángbetűivel. A parlament is épen tegnap határozta el, mint évenként mindig, hogy emlékeül a holnapi nagy napnak azon napot megünnepli és nem tart ülést, hogy a képviselők is annál inkább felújíthassák ennek a nagy napnak emlékezetét választóik s általában a lelkes közönség körében.

Teszi ezt a parlament már évek óta, és nincs is szükség, hogy naptárilag ünnepeltessék meg márczius 15-ike, tekintettel arra, hogy úgy is minden szabadságszerető magyar megünnepli azt, különösen pedig a nemes ifjúság országszerte.

Akkor is — a nagy időkben, 1848-ban, az ifjúság lelkesedése tette örök emlékűvé, emelte ünneppé eme nagy napot, élén a geniális, halhatatlan Petőfivel, s a szintén halhatatlan, — hála Istennek, most is köztünk

élő — Jókai Mórral, továbbá a feledhetetlen emlékű Irányi Dániellel, Vasváryval, Irinyivel és többekkel az akkori ifjúság vezetői közül. Ők szabadították fel a sajtót, ők hirdették ki a 12 pontot, a melyekből és a melyek nyomán nemsokára megszületett az 1848-iki alkotmány, a koronás király által szentesítve és azóta most uralkodó felséges királyunk esküjével is megpecsételve.

Elég oka van tehát a magyarnak, hogy a holnapi napot megünnepelje; a melynek előestéje ünneplésére gyült össze e hazafias szellemű kör tisztelt közönsége is a magyarság végvárában, Pozsonyban, hogy a mi szívünk a nemzetével együtt dobogjon föl a nagy nap emlékezetére.

Márczius idusán természetszerűleg nem valami — talán nagyon mulattató, szórakoztató tárgyról, — hanem felbuzdító, lelkesítő, mindenesetre hazafias eszmékről kell s illik elmélkednünk.

Magáról márczius 15-ikéről is szólhatnék bővebben. Volt alkalmam néhány évvel ezelőtt, épen egy, azóta már sírjában nyugvó szereplőjével az 1848. márczius 15-ki eseményeknek, névszerint Irányi Dániellel, egyik nagy alföldi városban együtt jelennem meg ezen emlékünnepen, és tőle, mint szemtanutól tüzetesen vázolni hallottam a 48-as e napi eseményeket; más forrásból is ismerem azokat. Ha egyéb specziális tárgyam nem volna, tehát szívesen szólhatnék róluk. Lehet azonban ugyanekkor más, hasonló hazafias tárgyról is elmélkednünk, a mely — acut érdeke következtében — még közelebb fekszik most hozzánk.

A millenniumot, hazánk ezeréves állami fennállásának emlékét, csak nem rég ülte meg fényesen a nemzet; sőt annak egyes mozzanatai hátra vannak még, mint például itt Pozsonyban a koronázási szobor leleplezése. És ama specziális, millenniumi tárgyakról, az országos hét emlékoszlopról is, a melyekről ezúttal akarok szólani, elmondhatjuk, hogy még nem teljesen befejezettek: mivel azok egynémelyike csak az idén fog felavattatni, a

melyeknek tudniillik csak alapkövei tétettek le az elmúlt évben. De a többiek sem egészen bevégzett művek még, mert a czímerek, a bronzemléktáblák — az egy zimonyit kivéve — valamennyin csak ezután fognak elhelyeztetni. Szóval, még benne vagyunk a millennium ünneplésében.

Most az ideje tehát, hogy ezen szemeink előtt létesült, hosszú időkre szánt emlékekről, azok eszméjéről, keletkezéséről, létrejöttük miként jéről stb. beszélgessünk; és miután azon helyzetben vagyok, hogy ezekről a legközvetetlenebb forrásból szólhatok: épen a „Toldy-kör“ tisztelt közönségét választottam ki mintegy megbírálómúl, hogy — a mennyiben némi csekély részem volt létrehozásukban, — méltóztassanak az előadandókból megitélni: vajjon helyesen jártam-e el, a mint eljártam? Egyúttal pedig már eleve bocsánatot kérek, bocsánatot különösen azért, ha ezúttal netalán vétenem kellene, sőt okvetetlenül vétenem kell a szerénység ellen, — annyiban, hogy magamról is, — hogyan gondolkodtam, miként cselekedtem ezek ügyeiben? — meg kell emlékeznem. Ezt nem hiúságból cselekszem, hanem kötelességérzetből; olyan formán, mint a képviselő, mikor beszámolóját tartja, hogy itélhessenek fölötte. Én is beszámolok itt arról: miképen jártam el? Történeti hűséggel iparkodom szólni, — és ez a t. közönség lesz az első, mely előtt ezt az országos ügyet a maga egészében, lehetőleg minden phasisában előterjesztem.

Egyes részleteit ugyan vázoltam volt már, például a budapesti hirlapírói körben, a melynek tagjai akkor, midőn javaslatom a képviselőház elé terjesztetett, de még végérvényesen el nem határoztatott, — nem voltak kellőképen tájékozva; mert a döntésre hivatott regnicoláris bizottság zárt ülésekben tartá tanácskozásait. Az említett írói körnek egynémely tagja ennélfogva nézeteltéréseket táplált indítványom fölött, nem értvén meg annak czélzatait több, igen fontos tekintetben. Meghíttak tehát az e végből

hirdetett értekezletre körükbe, a hová el is mentem, és előadtam az engem vezetett motivumokat. A melyek meghallgatása után az illetők külön indítványaikat visszavonván, egyhangúlag belenyugodtak az enyémbe.

Azóta bővebben senkinek sem fejtegettem idevonatkozó, legnagyobb részt immár ténynyé is vált eszméimet; egyedül tisztelt választóimnak Debreczenben, a beszámoló beszédemben érintém, midőn előttük fölemlítém hálám jeléül, hogy, ha némi dicsőség és kitüntetés ebben az ügyben érdemtelenül engem is ért, hogy nevemet az alapkövekbe tették, stb. — én azt szerényen visszahárítom az én t. választóimra; mert ha tőlük képviselői mandátumot nem nyertem volna: nem leszek vala abban a helyzetben, hogy a parlamentben előadhassam tervemet, és annak megvalósításában részt vehessek.

Azonban, akkor Debreczenben más, sok mindenféle tárgyról kellvén beszélnem, az emlékoszlopok ügyére részletesen nem terjeszkedhettem ki.

Most szólandok tehát azokról speciálisan. De mielőtt még magára az emlékoszlopok ideájának s keletkezésének történetére térnék: az ügy természetéből kifolyólag érintenem kell magának a millenniumnak ama kérdését: hogy az ezredév-ünnepe mikor tartassék meg? Erre nézve sok szó- és tollharcz folyt a megelőző években; nem voltak egy véleményen a tudósok, hogy melyik esztendőt lehet erre leginkább kijelölni? Ekkor a kormány felszólítást intézett — még Tisza ministerelnök idejében — mint a leghivatottabb testülethez, a magyar tudományos akadémiához, hogy a millennium megünneplésére melyik évet ajánlja?

Az akadémia kiküldött egy történetbúvárlókból álló szakbizottságot, a melynek tagjaiból azóta egynéhány már el is húnyt, úgymint: Ipolyi Arnold, a tudós püspök, Szabó Károly, a „Vezérek korá“-nak lelkes irója, Salamon Ferencz, a „Budapest története“ hires

monographiának szerzője, és Pesty Frigyes, a szintén jeles monographus. Néhányan még élünk: Szilágyi Sándor, Fraknói Vilmos, Pauler Gyula és én.

Sokat vitatkoztunk, mert a fontos kérdés nem oly könnyen dönthető el. A régi krónikások ugyan, keletiek úgy, mint nyúgatiak, emlékeznek itt, emlékeznek ott a bevándorló, harczoló, honfoglaló magyarokról: de az esztendőt bajos meghatározni belőlök; ugyanis, mint Róma nem egy napon épült fel: Magyarországot sem egy esztendő alatt alapították meg. Magyarország elfoglalását, úgy, hogy őseink letelepedtek, végleg itt maradtak és hazát alkottak, — mert jóval megelőzőleg is jártak már magyar csapatok itt nagy számmal, egyik-másik német-római császártól segítségül hívatva, — körülbelől tíz esztendőre lehet tenni, és pedig 888-tól 898-ig, bezárólag. Ama régi kútfők, a melyekből erre nézve meríthetünk, többnyire csoportokba foglalják az eseményeket s nem mondják meg pontosan, hogy ez vagy amaz a háború, változás stb. mikor történt? hanem nyolcz-tíz év alatt történteket egy kalap alá fognak, egy fejezetbe foglalnak.

Nem választhattuk az ünneplésre a honfoglalás legkezdetét 888-at vagy 889-et, mint Szabó Károly kívánta, valamint nem a befejezést 898-at, melyet Salamon Ferencz ajánlott; hanem az akadémiai bizottság közepén állapodott meg a dolognak, Szalay Lászlóra hallgatva, a ki az 894-dik évet tűzte ki, és ő jelölte meg a helyes időpontot a leghatározottabban; mert bebizonyítható, hogy 894 elején Leo byzanzi császár által segítségül kérettek a magyarok Symeon bolgár fejedelem ellen, a kivel hamarosan végezvén, 894 őszén már átléphették hazánk határait.

Azonban, a honfoglalásnak még jobban a derekára akarván térni: a megünneplés évéül 1895-öt ajánlottuk, a mi a törvényhozás által el is fogadtatott. — De minthogy az előkészületek, — úgy a történelmi, valamint egyéb kiállitásoké — akkorára meg nem valósíttathattak: 1895-ről

1896-ra halasztatott el az ezredéves emlékünnepség. És ebben semmi baj nincs; mert bármikor meg lehetett azt tartani 1898-ig bezárólag, ezen túl azonban nem, mivel 899 márcziusban 10—12.000 lovasból álló serege Árpádnak már Itália földén, a Brentánál verekedett a longobárdokkal. Már pedig Árpád, a ki oly kitünő hadvezér volt, mielőtt még stabilizálta volna az országot: semmiesetre sem engedte volna hadait messze külföldre oly tömegesen kivonúlni zsákmányolás czéljából. Tehát Pannonia elfoglalása és ezzel a honalapítás 898 őszszel okvetlenül be vala már fejezve.

A hangulat a millennium országos megünneplését illetőleg, a parlamenti körökben meglehetős lanyhának mutatkozott a törvényhozás határozatait megelőző időkben; úgy, hogy mi egynehányan, — a kik a történelmi vonatkozások iránt, azzal való foglalkozásunk következtében is élénkebben érdeklődünk, és mivel a történelem által, ha valami által lehet épen a hazafiságot legmelegebben fejleszteni: indíttatva éreztük magunkat többször serkentőleg és sürgetőleg felszólalni a t. Házban, a millennium előkészítése s országúl való megtartása ügyében.

Ha visszalapozgatok a képviselőház irományaiban, úgy találom, hogy e tárgyat többszörösen, már 1888-ban, 89-ben szóba hoztam.

Végre 1890. június elején elérkezettnek vélvén az előkészületekre az időt, már tüzetesebben szólaltam föl és egyenesen fölhívtam a ministerelnököt: nyilatkoztassa ki, hogy mit és mikor akar e fontos nemzeti ügyben cselekedni? Erre történt meg a kormány részéről az első határozott nyilatkozat. Én már ebben a beszédemben, — mert az emlékoszlopok eszméje azon időben már érlelődött agyamban, noha még oly teljesen nem, mint ahogy később kidomborodott, — tehát ebben a beszédemben említettem már egyebek közt azt is, hogy a fővárosban létesítendő emlékművekben kívül, a vidéknek különösen

feltünő pontjait és történelmileg nevezetesebb helyeit is meg kellene jelölni maradandó emlékoszlopokkal. Az eszmét fölvetettem, de a nélkül, hogy specificáltam volna. Előttem lebegett, hogy, a külföldön járván, például a Rajna melletti niederwaldi Germánia-emlék, a regensburgi Walhalla, a Turin feletti Superga, és más ily messzelátható helyeken álló hatalmas emlékművek, mennyire emelik a nemzeti öntudatot; és így gondoltam arra, hogy Magyarország jelentékeny multú pontjain, oly vidékeinek hegyormain, ahol a honfoglalás jelenetei játszódtak le, szintén kellene ezekhez hasonló emlékjeleket létesíteni.

Mikor ezt abban a beszédemben fölvetettem: Csávolszky Lajos képviselőtársam, az „Egyetértés“ szerkesztője, lelkesülten említé, hogy ezt az eszmét ő oly fontosnak találja, hogy óhajtaná annak a nyilvánosság előtt bővebb megvitatását, s ezért nyomban fölkért: írjam meg és fejtsem ki gondolataimat kissé tüzetesebben az „Egyetértés“ hasábjain. Azt felelém, hogy magam sem vagyok ugyan még egészen tisztában a dologgal: de hát — hadd menjen nyilvános kritika elé; ha tetszeni fog, — jó, s mások tán még jobbat fognak kisütni; — ha pedig nem tetszik, — hát üssék agyon.

Elmentem a szerkesztőségbe és hirtelenében megírtam a czikket még az nap délután, s más nap megjelent. Most utóbb, hat év múlva, elolvastam azt, és megelégedéssel látom, hogy az azóta tényleg fölállított hét emlékmű közűl ötnek a helyét már akkor kijelöltem.

Eszméimtől tehát, a melyek meg nem támadtattak, sem mások által czélszerűbbekkel nem pótoltattak, nem tértem el, hanem tovább gondolkodtam felőlök.

Végre az 1894. év végén, vagy 1895. elején — nem emlékszem már biztosan — megalakíttatott a 60 tagú millenniáris országos bizottság (a törvényhozás két házából összeállított testület: 40 képviselő, 20 főrend) s abba engemet is kegyesek voltak beválasztani. Ott körül-

nézve, láttam sok jeles államférfiút, kitünő politikust, kiváló tehetségeket, fényes elméket: de e sok fényes elme közepett, azt vettem észre, hogy történetiró véletlenül csak magam vagyok. Éreztem, hogy nagy felelősség fog nehezedni ebben a tekintetben reám. Megvallom, kissé félve mentem tehát bele a dologba; azonban küldve voltam, és ez a kérdés, a millennium megünneplésének kérdése, első sorban és mindenek fölött történelmi lévén, mint némileg szakember, nem húzódhattam vissza, hanem igyekeztem csekély tehetségem szerint megfelelni a föladatnak, a melyet tőlem vártak. És itt igen nagy elismeréssel kell megemlékeznem különösen Széll Kálmánról, a bizottság elnökéről s Wekerle Sándor volt miniszterelnökről, a kik — lehető buzgalommal, hazafias lelkesedéssel, fáradhatatlansággal és kitünő rendezői szakértelemmel — elkövettek, megtettek mindent a siker érdekében.

A művészekkel különösen Wekerle érintkezett és valóban annyi kedvvel s előszeretettel foglalkozott a művészeti tárgyakkal, — ő igen szép aesthetikai képzettséggel bír, — hogy egy politikai s főként pénzügyi téren mozgó államférfiunál meg voltunk lepve mindnyájan a kitünő szakértelemtől, a melyet ez ügyekben kifejtett.

Hálával kell továbbá megemlékeznem nemcsak ő róluk, hanem az egész bizottságról is. Magam levén — mint említém — a tagok közt történetbúvár, súlyos felelősség nehezült reám; mert valahányszor a tárgyalások közben történeti momentum merült föl, a mi pedig igen sűrűn esett meg: minden alkalommal hozzám intéztettek a kérdések, s válaszaim, felvilágosításaim alapján határoztak. Én megfeleltem rögtönösen, legjobb tudomásom szerint; de a felelősség tudatában a miniszterelnök urat felszólítám, hogy Pauler Gyula országos főlevéltárnok urral kutattasson utólag utána: hadd derítse ő ki pontosabban, ha talán én nem elég jól mondottam volna. Azonban érdemem fölött oly nagy bizalommal tisztelének meg, hogy úgy a hat-

vanas nagy bizottságban, mint később a nyolczas végrehajtó-bizottságban akármit indítványoztam is történelembe vágó dolgot: a legnagyobb generositással fogadtak el mindent, s nyugodtak bele ily természetű felvilágosításaimba. Csak elismerésemet fejezhetem ki e tekintetben a mostani miniszterelnök br. Bánffy Dezső úr iránt is; mert bár mint képviselő, pártállásomnál fogva ellenzéki vagyok: mindazáltal be kell vallanom, hogy ő is fáradhatatlan készséggel és buzgalommal járt el a millenniáris ügyekben.

Mikor a 60 tagú nagy bizottságban első érdemleges ülésünk volt és úgy a kormány, mint az egyes tagok előállottak a tervekkel: Budapesten mit kell létesíteni; előterjesztek a kiállítás dolgait, az állandó emlékeket, a tartandó ünnepélyeket; részletezték: mit és mint kellene itt, mit amott létesíteni, — de mind csak a fővárosban: én figyelemmel hallgattam és mindaddig nem szólaltam föl, míg csak az elnök azt nem kérdezte, hogy van-e még valakinek külön indítványa? Ekkor jelentkeztem szólásra, hogy igenis van, most már kötelességem megtenni előterjesztésemet.

Ekkorra ugyanis már teljesen meg volt érlelve föntebb említett ideám s kidomborítva részleteiben is, olyan tervképen, hogy a honfoglaló hét vezér számának megfelelőleg hét emlékoszlopot kell fölállítani. Előrebocsátva annak hangsúlyozását, hogy a millennium nem csak a fővárosban ünneplendő meg, mivel számtalanoknak nem lesz módjukban ide felutazni, de meg a felbuzdúló hazafias érzelem általánosságát azzal emeljük ki még inkább, ha a vidéket is részesítjük — a mint kell — a millenniumi alkotásokban: előállottam indítványommal, hogy az ország különböző pontjain hét emlékoszlop állíttassék, és pedig a következő okokból:

Nem egyedül a történelmi szempont és az illető táj szépsége, hanem a magyar állameszme legyen itt az irányadó; annak kell jelképeztetni mindenütt. Mert a

dolognak politikai és nemzetiségi háttere is van, a mint majd egyenként ki fogom fejteni, — és sorra kifejtettem, megokoltam. T. i. hazánk területének legfeltünőbb, legkiemelkedőbb, a főutvonalokon fekvő azon pontjain — ezért a hét emlék közül négyet az ország négy főkapujára terveztem, — ahol a honfoglalásnak is nevezetes jelenetei játszódtak le, kell az emlékműveket építeni; lehetőleg a katonai utvonalak mentében, mert a strategiai útirány mindig ugyanaz marad, és az legtöbbnyire egyszersmind a fő közlekedési vonal is.

Különösen az ország négy kapuját, északon, délen, nyugaton és keleten egy-egy emlékoszloppal jelöljük meg; a minek czélja, hogy valamint az ott lakó nemzetiségek, úgy az országba bejövő idegenek is lássák azokban a magyar állameszme kifejezését; lássák e feltünő helyen álló oszlopokról, hogy az magyar föld, melyre léptek; emlékeztessék azok a nemzetiségeket, hogy az magyar föld, melyen laknak, és valamennyi nemzetiségnek kijusson belőlük; — végre biztatóul szolgáljanak azok a magyarságnak, pl. a határszéli székelyeknek.

Észak felől Munkácson állítsunk s állítottunk is föl egy oszlopot, a merre t. i. a magyarok bejöttek. A munkácsi történelmi emlékű várhegy (most csak röviden futom át e helyeket, majd egyenként bővebben foglalkozom velük) a vereczkei szoros belső nyilásánál fekszik; az ottani obeliszk ormán a repülő turulmadár csőrében hordja Attila mesés kardját, a melyet tőle Árpád örökölt, hogy vele az új hazát meghódítsa. E turul a honfoglaló magyarságnak a Kárpátokról a síkra ereszkedését jelképezi és az ország birtokbavételére czéloz.

Ez a pont a lengyel vasuti közlekedés legfőbb vonalán fekszik; a ki erre utazik hazánkba: az az utas, a legelső a mit a Latorcza völgye kitorkolásánál Magyarországban megpillant, a munkácsvári emlékoszlop.

A második emlékmű ennek megfelelőleg a déli ha-

táron, a zimonyi várhegyen, Belgráddal szemben, a nagy Hunyady János elhalálozása helyén áll, a merre a Páris-Konstantinápoly közt közlekedő orient-express vonatok robognak, — ott tündöklik az impozáns emlék, minden utazó látja. Ott áll az büszkén a szerbek előtt, a horvát-szlavonok területén, hogy jelképezze a magyar állameszmét ottan is, ő előttük is.

A munkácsi inti a Magyarországhoz ekkorig hű testvér orosz nemzetiséget, hogy maradjon hív e hazához továbbra is; a zimonyi pedig a szerbeknek szól, kik a magyar állam védő karjai alatt laknak, de szól a külföldi szerbnek is: jegyezzék meg jól, hogy csak a Száváig, — ne tovább! . . . .

Igy van ez északon és így van délen.

Nyugaton a dévényi várhegyet szemelém ki, mely a hagyományok és némely történeti kútfők szerint az ifjabb Svatopluknak, sőt már az öregebbnek is egyik székvára volt. A dévényi vár kétségtelenül egyike a legrégibb kővároknak hazánkban. Ungvárt, Nyitrát és Dévényt honfoglaló őseink már mint várakat találták és úgy vették be haderővel.

Gyönyörűen is fekszik ez, a Morvának a Dunába ömlésénél, szakadozott sziklaormokon, s nyugat felől az ország végpontját képezi. Az itteni oszlop az osztrákokat figyelmeztesse, hogy ennél van Magyarország határa! Ezen emlék képviseli a magyar állam-eszmét hazánk nyugati főkapuján, s a dunai gőzhajókon Bécsből leereszkedő, vagy a vasuton a Morva hídján áthaladó német, angol, franczia utas mind ott látja országunk jelvényét.

De gondoskodtam a tót atyafiakról is: ott a jele a Zobor-hegy tetején. Van ő közöttük sok jó hazafi: azoknak ezen szobor emlékeztetőjük legyen, hogy itt századokat boldogúl és nyugodtan töltöttek el, s biztatójuk a jövőre nézve; a kik pedig közűlök a magyar állameszme ellen berzenkednének: azokat intse jobb útra ez az emlékoszlop a Zobron, ama sziklán, ahol épen a tótok hitszegő feje-

delmét akasztották fel a honalapító, győzelmes magyarok, mint Béla király Névtelen krónikása beszéli.

A brassai Czenk-hegy ormán áll az ötödik emlékmű, a délkeleti kapunál, melyet a predeál-bukaresti fővonalon utazó idegen, Magyarországba érve legelőször vesz észre, mint államunk jelvényét.

Ez szól az oláhoknak, szól a brassai szászoknak meg általában a szászságnak, intőleg, hogy: tiszteld a magyar államot, melynek földje neked hazát adott; és szól biztatólag az alatta elterülő háromszéki síkságon lakó székelységnek: a magyar anyaország titeket nem hagy el! . . .

Ekképen az ország mind a négy főkapuja és minden nemzetiség vidéke egy-egy emlékeztető jellel van ellátva a magyar állameszmének legkritikusabb pontjain, a mely helyek — szerencsére — egyszersmind még kiválóan szép tájképeket és történelmi nevezetességet is képeznek.

Két emlék van még hátra, a tiszta magyarság közepére szánva: Pannonhalmára s Pusztaszerre. Az előbbi a honfoglalás befejezését (a bánhidai csata után) örökíti meg, midőn Árpád a legműveltebb országrészt, a rómaiak egykori földjét, Pannoniát birtokába vevé. Pusztaszer pedig jelenti a magyar nemzet legnagyobb kincsét: ősi alkotmányát, mivelhogy az első országgyülés ott tartatott, ott hozattak első törvényeink, sőt némely történeti kútfők szerint a vérszerződést is ott kötötték.

Ezek tehát a honfoglalás történelmében mellőzhetlen fontosságú emlékhelyek; és a tősgyökeres magyarságnak is kellett legalább egy-pár emlékoszlopot juttatni a hét közül, mikor különben is öt jutott a nemzetiségi vidékekre, öt jutott a szélekre, és csak kettő az ország belsejébe.

Egyébiránt megjegyzem még, hogy Munkácsra és Pusztaszerre nézve alternativákat is ajánlottam indítványom kifejtésekor a regnicoláris bizottságban; t. i. Munkács mellett fölemlítettem Ungvárt. Elmondám, hogy Munkács

első megtelepedési helyök vala a magyaroknak. Árpád ugyanis kitünő hadvezérnek bizonyult, mikor a vereczkei szoros belső nyilását megerősítette, — az első építmény ez, a mit magyar kéz e hazában alkotott; de Árpád egyszersmind gondos, gyöngéd családfőnek is bizonyítá magát, midőn népéből a hadra nem képes elemeket: nőket, gyermekeket, aggokat, nagyszámú lábasjószágaikkal, baromcsordáikkal stb. a biztos védelmet nyújtó munkácsi vár tövébe telepítette addig, míg ő hadaival folytatandja a honfoglalást. E körülmény adja meg Munkács várának fontosságát, de meg az ország birtokbavételére is utal ez; továbbá az a gyönyörű szerep is a multban Munkács mellett szól, a melyet e vár betöltött hosszú századokon át, végig a magyar történelem fényes lánczolatán.

Nem feledkezhetünk azonban meg a szomszédos Ungvárról sem. Ungvár, ahol Laborcz szláv vezér tartotta székét, a legelső kész vár vala, melyet a beköltöző magyarok fegyverrel foglalának el, melyben aztán Árpád — Anonymus szerint — három évig lakott, s onnan intézé a honfoglalást. Tehát szintén nagyon nevezetes pont. Ámde az egyiknek mégis el kell majd esnie; ahogy a 60-as bizottság, illetve a törvényhozás bölcsessége dönt. Mert ezen egymáshoz közel fekvő mindakét helyet, fájdalom, aligha lehetend emlékoszloppal megörökíteni.

Alternativát tettem továbbá Pusztaszernél, a diadalmas emlékű Alpár mezejével, hol a magyarok a bolgárokat, s a segélyükre jött görög császári csapatokat véres csatában tönkre verték, a mi a honfoglalás legjelentékenyebb hadi ténye.

Az volt most már a kérdés: mit akarunk megünnepelni: a vitézséget-e, vagy alkotmányunk megszületését? Alpárt, vagy Pusztaszert? Az egyhangú határozat amott Munkács, itt Pusztaszer mellett szólt, hogy t. i. mindenesetre az ezredéves alkotmány születését üljük

meg: mert a magyar mindig kiválólag alkotmányos nemzet volt, ez jellemzi őt első sorban.

Részemről is jobb szerettem ezt így; mindazonáltal nekem pártatlan történeti szempontból meg kellett tennem az alternativákat. Kiegészítésképen még egynéhány szót, a czenkhegyi és a pannonhalmi emlékről.

A legtöbb nehézséget nekem az erdélyi emlékoszlop helyének kijelölése okozta, miután Erdély elfoglalásáról az Anonymusnál olvasható nehány, kétes hitelű részleten kívül semmitsem tudunk. Az őnála említett Esküllő helységet félreeső, kietlen fekvése miatt, úgy a szintén félreeső és csakis mondákban emlegetett Budvárat hasonlóképen nem lehetett elfogadnom. Ellenben kitünően alkalmas pontnak kinálkozott a székely, szász és oláh nyelvhatárok összeszögellésénél, az ország délkeleti csúcsán, a predeáli vasutvonal és Brassó városa fölött kimagasló, vadregényes fekvésű Czenk-hegy orma. Tehát ezt indítványozám, okaimat bőven kifejtve. Minthogy pedig az orsz. bizottság különös súlyt fektetett az államemlékeknek a nemzetiségi vidékeken ajánlott symbolizálására: elfogadta ezen javaslatomat is. Általában egyhangulag, minden ellenvetés nélkül emeltetett határozattá mind a hét emlékműnek felállítása e bizottságban, azokra a helyekre, a melyekre ajánlám, — a mi nem csekély elégtételem vala.

Később a képviselőház teljes ülésében is tárgyalás alá kerülvén az ügy: ott szintén egyhangulag fogadták el, egyedül Zichy Jenő gróf szólalt föl némi helyi patriotismusból Székes-Fejérvár mellett. Állítása szerint a régi királykoronázó város fölött van egy hegy, a melyről azt tartja a hagyomány, (de csakis a helyi hagyomány!) hogy Árpád a kelenföldi átkelés után onnét tekintette át a vidéket; tehát oda kellene a dunántúli emlékoszlopot helyezni, nem Pannonhalmára. Én azonnal előadtam a nyomós történelmi érveket, melyek Pannonhalma mellett szólnak; mire azután Zichy Jenő képviselőtársam magára maradván,

nem adott be ellenindítványt, – belenyugodott ő is Pannonhalmába.

Az egész tervezetet minden változtatás nélkül és szintén egyértelműleg fogadá el a főrendi ház is.

Igy vált törvénynyé szerény javaslatom, azaz annyiban vált, hogy a törvényhozás két tényezője elfogadta; hátra volt még a harmadik tényező: Ő Felsége szentesítése.

Az orsz. bizottság buzgó elnöke Széll Kálmán v. b. t. t. úr, kedves kötelességének tartotta az első kinálkozó alkalommal — történetéhez tartozik a dolognak ez is, és indiscretio nélkül elmondhatom immár — Ő Felségének előzőleg magán úton is jelentést tenni ezen ügyről; s előterjesztését Ő Felsége, ki az eszmét nagyon helyeslé, akkora érdeklődéssel kisérte, hogy mind a hét emlékoszlopról, az azok helyén lefolyt történelmi eseményekről stb. behatóan kérdezősködött, s tüzetesen kellett Széll Kálmánnak referálnia mindenről, de különösen a Zobor-hegyről és Zimonyról.

Minthogy pedig úgy volt tudomásunkra, hogy a zimonyi várhegy, ahol a nagy Hunyady János meghalt, még a katonai kincstár tulajdona: már eleve fölkértem Széll Kálmánt, igyekezzék az átengedésre nézve Ő Felsége jóindulatát megnyerni.

E körülményt ő elő is hozta az uralkodónak, hangsúlyozván, hogy a terület a katonai kincstáré; mire a Felség nyájasan mosolyogva felelé: „Erre a nemes czélra a katonai kincstár oda fogja azt adni készséggel!“ Nemsokára ezután bekövetkezett a királyi jóváhagyás az egészre nézve.

A tovább történtekre vonatkozólag szükséges még megemlítenem, hogy a 60 tagú orsz. deputátio – mely elé a millennáris ügyek átalában tartoztak — csak ritkábban ülésezhetvén, s mint nagy testület nehezen mozoghatván: a saját kebeléből kiküldött egy nyolcztagú bizottságot, s elnökeül kilenczediknek Széll Kálmánt, úgy, hogy e végrehajtó bizottság teljhatalommal működhessék és csak jelen-

téseket tartozzék tenni a nagy bizottságnak. S ez is regnicoláris bizottság volt: mert a főrendiházból is valának tagjai, Hollán Ernő altábornagy és Keglevich István gróf. A többiek képviselők voltak.

A ministerelnök előre közölte velem bizalmasan, hogy ennek a végrehajtó bizottságnak vállaira fognak nehezedni az összes teendők, és hogy engem is óhajt e bizottságnak tagjául. Megköszöntem, de mentegetődzve kérém: inkább más, gyakorlatibb embereket válaszszanak oda; én egyéb megbizatások miatt is nehezen lehetek folytonosan Budapesten, és így talán nem vehetnék minden ülésen részt. A mire Bánffy is, Wekerle is, Széll Kálmán is fölvetették, hogy historicus csak egy van közöttük: az ki nem maradhat, mivel itt igen számos történeti vonatkozás fordul majd elő; énnekem tehát okvetetlenül helyt kell állnom. Igy lévén a dolog, s mert a munkától — hála Istennek — nem irtózom, és ha ily nemes czélokról van szó, pártot nem ismerek, mikor az egész országnak kell ünnepelnie; tehát engedtem: parancsoljanak velem, kész vagyok szolgálni!

Erre a nyolczas bizottságba kegyesek voltak beválasztani. Ellenzéki tagok csak ketten voltunk: Horánszky Nándor és én, a többiek mind kormánypártiak, a legjelesebbekből; azonban — örömmel mondhatom — nem volt köztünk ama nemzeti ügyek intézésében pártkülönbség soha.

Erről a végrehajtó bizottságról a nyilvánosság keveset tud, mert üléseinket zártan tartottuk, többnyire a ministerelnök úrnál. De ő maga is alá volt rendelve ezen bizottság határozatainak, úgy, hogy ezek vele azonnal élőszóval közöltetvén, ő tette meg a kellő intézkedéseket végrehajtásuk iránt. Viszont a végrehajtottakat bejelenté, — végül pedig jelentést tettünk a 60-as nagy bizottságnak, a mely tevékenységünket helybenhagyólag vette tudomásúl.

A legtöbbet a millenniumi emlékekből ez a nyolczas bizottság tervezte s hozta létre. Az új országházban

márványba vésett törvény szintén innen került ki. E törvény szövegezése végett épen innét Pozsonyból hivatott le táviratilag a ministerelnök. Két szöveg állt rendelkezésünkre; az egyiket egy ministeri tanácsos szerkesztette, de ez kissé módszeres és száraz volt; tehát a másikat, Horánszkynak sokkal szerencsésebb fogalmazatát fogadtuk el alapul, s mindnyájunk munkájával változtatva rajta egyetmást, megszövegeztük úgy, ahogy aztán a Ház elé terjesztetett és márványba vésetett.

Ebben a nyolczas bizottságban dőlt el az is, hogy Árpád és a hét vezér lovas-szobrot kapjon a fővárosban; mert Zala szobrász gyalog-szobrot tervezett. Ez ellen én történelmi és ethnographiai szempontból tisztelettel kifogást tettem; hogy t. i. a kiválólag lovas nemzet fővezérét, a honalapító fejedelmet „bakává“ ne tegyük. A bizottság azonnal igazat adott nekem, és Wekerle, – ámbár ekkor már nem ministerelnök, de a művészekkel ő érintkezett, — mindjárt hivatta Zalát, s új vázlat készítésére utasítá. Igy jött létre az új lovas-csoportozat, a melynek közepén, magasb emelkedésen lovon ül Árpád és három-három vezér körülötte két oldalt, mindenik paripán. Az Európát rettegtetett lovas-nemzet vezérei tehát lovas-szobrokat fognak kapni. — E nagyszerű műemlék architechtonicus építményei is itt állapíttattak meg.

A Gellérthegy szabályozása, a Pantheon kérdése, a városligetben, az Andrássy-út folytatásaként emelendő hatalmas millenniumi emlék, a budavári Szt.-István szobor ügye mind itt dőlt el, valamint a június 8-ki magasztos emlékünnep részletei is. Itt állapítottuk meg véglegesen az országos hét emlékoszlop költségeit is — az eleinte igen alacsonyra, csak 150,000 frtra előirányzott összeg helyett — 300,000 frtban. Ugyanis ezen emlékművek — egynek kivételével — mind hegyormokon épülvén, az építőanyag felszállítása tetemesen többe került a véltnél, pl. oly meredek magaslatokra, mint a Zobor vagy a Czenk.

102966

A nyolczas bizottság kivánatára engem szólított föl a ministerelnök, hogy mint ezen emlékmüvek indítványozója, — minélelőbb vegyem az országot a nyakamba, utazzam a mellém adandó szakközegekkel helyről-helyre: mert ők csak akkor lesznek teljesen nyugodtak, ha magam jelölöm ki az illető pontokat a hely szinén.

Idős embernek nem tréfa-dolog Dévénytől Brassóig, Munkácstól Zimonyig barangolva, hegyek tetejére mászkálni, továbbá hatóságokkal, commissiókkal, sokat szónokolva tárgyalni; de végre is — így szóltak — a ki á-t mondott, annak b-ét is kell mondania! Nem vonakodtam tehát; jól van — válaszolám — megyek s elvégzek mindent, hanem föltételeim vannak. Hazánk újabb időben — sajnos — a megszólás, a rágalmazás országa, ahol, ha valakit gyanusíthatnak s a becsületébe belekaphatnak, mohó kárörömmel megteszik; minden pályán, minden köztéren, a sajtóban is vannak ily gyanusító elemek bőven; énnekem pedig van egy kincsem, a mit féltve őriztem mindig és szeplőtlenül óhajtok a sírba vinni magammal: ez a becsületem. Már eleve kijelentettem, hogy a millennium megünneplése ügyében részemről pártot nem ismerek, s jól teszitek, ha ti sem ismertek; azért lehettek más politikai párton ti és máson én. De vannak elemek, a melyek, ha az emlékoszlopok felállítása tárgyában az országos biztosi teendőket én, az ellenzéki képviselő vállalom el: mindjárt azzal fognak gyanusítani, azt suttogják, hogy pactálok a ministerekkel. Azért, a gyanusításnak még árnyékát is elkerülendő, kikötöm, hogy fáradozásaimért egy garas napidíjat sem fogadok el; legföljebb annyit tartok megengedhetőnek, hogy az államvasutakon egy szalonkocsit csatoljanak az illető vonathoz az elnökletem alatti commissió számára, a melyben együtt utazva, zavartalanúl tanácskozhassunk a teendőkről. Semmi egyebet ennél el nem fogadok, s máskép nem teszek semmit, csakis ingyen. Országos biztos leszek, de napidíjjal nem.

Fénynyomat Divald K. Fia műintézetéből, Eperjes.

A DÉVÉNYI EMLÉK.

Minden országos biztosnak kijár a megillető napidíj, felelték, annak elfogadásáért senki sem gyanusíthat; a fáradságos működést nem kívánhatni ingyen. Föltételem — mondottam — olyan, a melytől semmi esetre el nem állok. Azután így is lett.

És még egy föltételt kötöttem ki a ministerelnöktől, azt, hogy bizalmatlan ne lehessen irántam a hatóságokkal való eljárásomban: adja velem egyik titkárját, a ki legyen mellettem folyton, hallgassa meg tárgyalásaimat a területtulajdonosokkal és hatósági közegekkel, hogy teljesen hű relatiót adhasson kiküldőjének összes működésemről: mit s miként cselekedtem? A ministerelnök elfogadta, s egyik titkárát, dr. Romy Béla urat küldte velem, ezt az igen derék, eszes és pontos hivatalnokot, a ki velem járt azután mindenütt, — továbbá az emlékművek tervezésével megbízott kiváló aestheticai képzettségű, jeles építész Berczik Gyula műszaki tanácsos urat, a ki szintén velem jött mindenüvé, s mind a hét emlékmű terve tőle származik.

Ezek ekként megállapítva lévén, utazásunkat 1895. április havában az ország nyugati kapujánál kezdtük meg. Pozsonyból kiindulva, Dévénybe rándulánk. A meredek sziklákon fekvő várromok közt itt-amott még hófuvatokban jártunk, s a hegy tetejére fölérvén, én azt a pontot ajánlottam, ahol később létre is jött az emlék. Berczik a műszaki hatás szempontjából egy a Morva folyóhoz még közelebb kirúgó sziklaszakadékot kedvelt meg inkább. Ez igen merész építészeti mű volt volna ott; azonban a szirtet alulról is megvizsgálva, láttuk, hogy repedezett, nem biztos. Továbbá, a mint később tüzetesen kiszámítottuk: a tetején olyan szűk a hely, hogy rajta magasabb, nagy súlyú oszlopot emelni nem lehet. Az a pont, a melyet én szemeltem ki, a várhegy második sziklaormának legmagasabb csúcsa, ahol régi építés nyomai, alkalmasint a hajdani donjon alapfalai, voltak láthatók.

A dévényi emlékoszlop.

Azonban nem tudhatván: minő szilárdak ezek? hogy erről szakszerűleg meggyőződjünk, javaslatunkra a ministerelnök úr a pozsonyi államműrnöki hivatallal a kijelölt ponton ásatásokat, próbafuratásokat eszközöltetett, és addig nem kezdettünk hozzá az építéshez, a míg biztosan meg nem tudtuk, hogy alkalmas talaj egy ily hosszú időkre szánt emlékműre, — a mi a fődolog.

A kiválasztásnál, a mennyire csak lehetett, minden szempontból lelkiismeretesen megvizsgáltuk a helyzetet; nemcsak össze-vissza jártuk, megkerültük fönt és alant a várhegyet, hanem csónakra ülvén, a Morva s a Duna távolabbi részeire is elvitettük magunkat, hogy megitélhessük: melyik pontról hogyan fog majd látszani az emlékmű? Tehát minden oldalról jól megnézve a látókört és meggyőződve, hogy a morvai vasuti hídról nézve is a legalkalmasabb pont a második várorom; végre megállapítottuk, hogy, ha a mérnöki szakvizsgálat szilárdság tekintetében kifogástalannak találandja e pontot: akkor oda állítjuk az emlékművet; melyre nézve ideám az vala, és azt ajánlottam a műépítész úrnak, hogy ide egy magas, karcsú korynthusi kőoszlop emeltessék, a tetején egy Árpád korabeli magyar vitéz szobrával.

E nyugati, továbbá a keleti kapu fölötti emléket — a talapzattól eltekintve — egyformának terveztük; úgy is lőn. T. i. az Árpád-kori vitéz a balkezét egy pajzsra támasztja, a mely pajzson Magyarország czímere van ábrázolva, hogy így a Dévényhez gőzhajón érkező idegen utas mindjárt lássa Bécsből jövet e feltünő helyen álló szoborról: hogy itt a határ, ez már „Hongrie," nem „Autriche"; mert fájdalom, a kettőt nagyon összetévesztik még a külföldön és többnyire csak emezt ismerik, mint államot. A jobbkezébe a csúcsos sisakú magyar daliának Berczik eleinte buzogányt tervezett, a tőlem ajánlott kard helyett; a mi ellen tiltakoztam, reáutalván, hogy őseink Árpád korában még nem ismerték a buzogányt.

Különben más jelképes czélom is volt a karddal, a mint a nyolczas bizottság előtt kifejtém. T. i. a vitéz jobbkezébe (Ausztria felé fordulva) én a leeresztett görbe magyar kardot azért javaslám, — s a bizottság el is fogadta, — hogy e kard a leeresztve tartással jelképezze az ország meghódításának befejezését. Fölemelt, vágó kardot, úgy pl. mint a Jellasich szobráé Zágrábban, — mely Magyarország felé vág, — azért nem javasoltam: mert kerülni akarám Ausztriának ezzel mintegy provocálását. Ugyanis, ha a dévényi magyar vitéz kardja arra Bécs felé suhintana: oda-által mindjárt jajgattak volna az osztrákok, hogy ez az emlék reájok nézve bántó, kihívó jellegű, stb. A leeresztett kard ellenben azt jelenti: Itt a határ, a honfoglalás itt volt befejezve; azonban egyúttal jelzi azt is, hogy: E d d i g német, és ne tovább! mert én ezt a kardot akármikor fölemelhetem, s akkor majd föl is emelem hazám védelmére! . . . Tiszteld a magyar állam területi épségét!

Ugyanezen szoboralak áll a keleti kapunál, Brassó fölött a Czenken; az pedig a tömösi szoros felé tartja a kardot s az oláhoknak szól: Itt a határ; azért vigyázz, mert megőrzöm a kaput, és ha támadni akarnál: fölemelem e kardot!

A keleti és nyugati kapuk jelzése tehát egyforma, az Árpádkori, honfoglaló vitézzel.

Északon és délen pedig szintén egyforma oromdiszű, t. i. turulos kapuk vannak. Munkácson a Beszkid-hegyek felől repülő turulmadár jelképezi: mint ereszkedtek le a honfoglaló magyarok a vereczkei szorosból, és symbolizálja, hogy ez a magyar hatalomnak országa. Délen viszont Attila, Árpád kardját tartja csőrében a turul Szerbia felé, jelezve, hogy a Száván inneni ország az ő véreiké ma is! . . .

Egyébiránt vegyük az emlékoszlopokat sorrendben.

A pannonhalmi emlékoszlop.

Dévényből csakhamar P a n n o n h a l m á r a utaztunk, miután tisztelt régi barátomat, Fehér Ipoly főapát urat

eleve értesítettük utazásunk czéljáról. Epen húsvét tájban volt; a derék szerzetesek végtelen szívességgel fogadtak. A nagyérdemű benczés rend, mely a tudományok terén úgy, mint a hazafiság terén minden időben kitűnt, bebizonyítá példás hazaszeretetét ezen nemzeti ügy buzgó elősegítésével is.

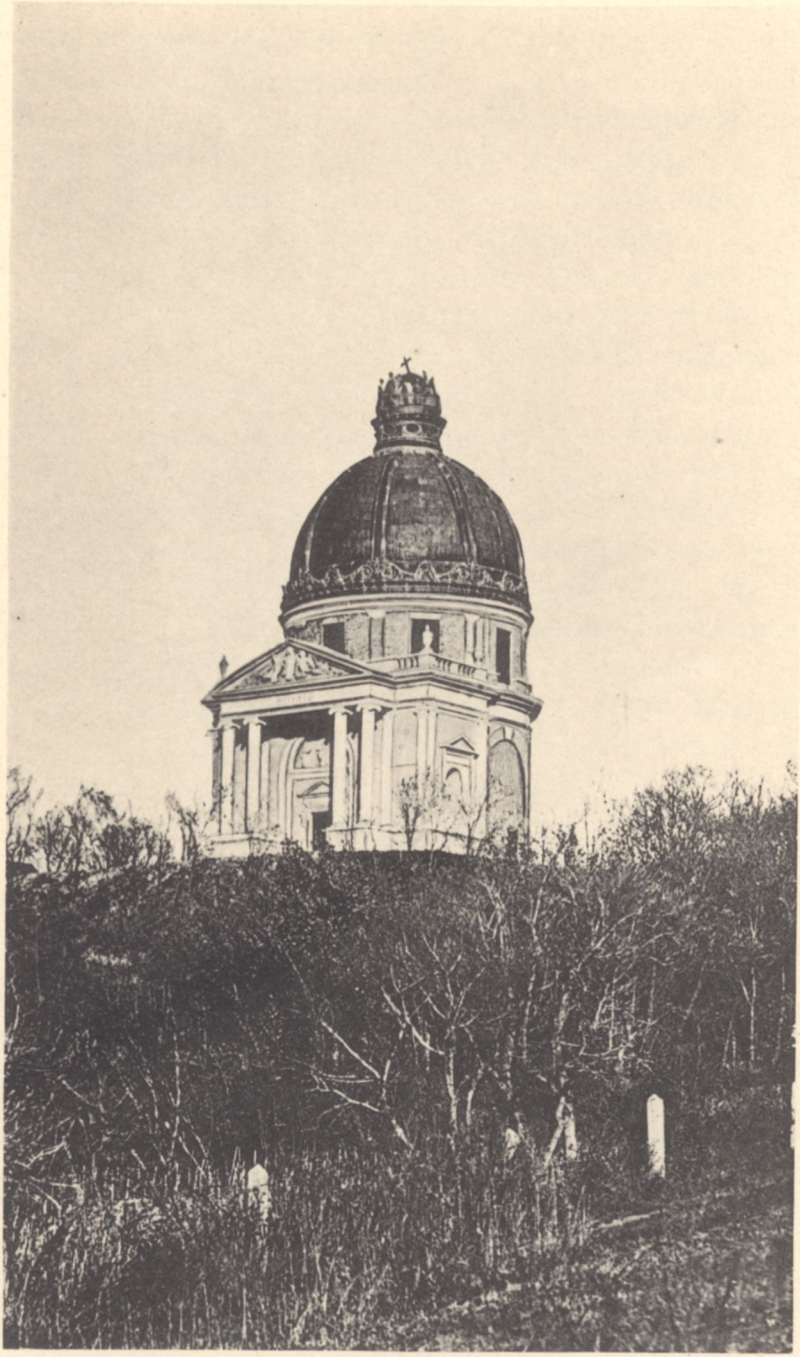
Győrött a főgymnasiumi egész tanári kar az indóháznál várt, az igazgatóval élén, és előbb saját városi rendházukba, majd Pannonhalmára vittek, a főmonostorba, ahol a legelőzékenyebb vendégszeretetben részesültünk.

Azonban, miután a helyszíni szemlét az emelendő emlékmű hová építése iránt megtartottuk, — ennek eredménye miatt komoly nehézségre bukkantunk; oly akadályra, melyet csak okkal-móddal sikerült elvégre kedvezően megoldanunk.

Pannonhalma tulajdonkép három halomból áll; az egyik, a nyugati, a melyen maga az impozáns kolostor épült; a másikon, a mely ennél magasabb, a kalvária állott, három kereszttel; a harmadik halom pedig a benczések temetője, ott a temetői kápolna emelkedik.

Anonymus krónikája s a hagyomány szerint is Bánhidánál ütköztek meg a Pannoniába átkelt magyarok Svatoplukkal; a mint is e hely, ott a Vértes hegyláncz nyilásánál, hadászati positió. Svatopluk védte is, de tönkre veretvén, Árpád üldözte őt seregével, neki a Dunának. S a győzelem után fellovagolt vezérkarával a kimagasló Pannonhegyére és innen tekintette végig a birtokba vett új országrészt, a melynek szépségétől ő és társai „laeti facti sunt," örömmel teltek el; és Árpád eme legműveltebb talajú tartományt, a rómaiak egykori virágzó provinciáját, a saját kapitányságául választá. Ennek a ténynek emlékére építtette azután dédunokája Szt.-István, az első király, az első zárdát: a benczések főmonostorát ezen hegyre.

Ezért a szép történelmi traditióért — a mint a reg-

Fénynyomat Divald K. Fia műintézetéből, Eperjes.

A PANNONHALMI EMLÉK.

nicoláris bizottságban is kifejtettem — indítványozám ide állíttani az egyik emlékoszlopot.

De midőn a pannoni halmok valamelyikére határoztuk az emléket: nem volt még eldöntve, hogy a három domb közűl melyik leend legalkalmasabb e czélra? Magok a szerzetesek közűl ki nyugatnak, Győr-Szt.-Márton felé, ki pedig Győr felé, a zárda elé tervezé. A mint a környéknek fent is, alant is bejárása után jól szemügyre vevém ezen ajánlott két helyet: lehetetlennek állítottam, mivel a kolostor roppant épület-tömege ott a közvetlen közelben teljesen elnyomná, agyonütné az emléket, s távolról összeolvadna vele. De meg — folytatám — énnekem a történelmi hűség szempontjából a keleti oldal kell, hogy az emlékmű a bánhidai csatatér felé nézzen, mert hiszen Árpádnak e diadalát akarja megörökíteni. Szükséges továbbá, hogy a budapest-bécsi fővasút vonalán Bánhidától, Tatától, Komáromtól, Ácstól stb. már messziről lássa az utas ezt az emléket, mely a bánhidai csatát, Magyarország meghódításának befejezését, Pannonia elfoglalását és a pannoni hegyre fellovagló Árpádot juttatja eszünkbe. E czélra tehát csak a középső, a keleti halom alkalmas, a mely különben is még beépítetlen. A nyugatin áll a zárda, a délin a sírkápolna: azokat elmozdítani nem lehet; az ezredéves emlék helyéűl nekem a kalváriadomb kell: az nincsen beépítve, keletnek fekszik és a legmagasabb.

A szerzetesek e határozott kijelentésre zavarba jöttek kissé. Bajos lesz oda építeni, — mondották, — mert a lent fekvő Szt.-Márton községi lakosok mindnyájan és a rendtagok közűl is az öregebbek öten-hatan nem engednék onnan a kereszteket eltávolítani. Én igen tisztelem a vallási érzületeket, válaszoltam; — a mint is elejétől az vala tervem Pannonhalmával, hogy összhangzásba hozzam az itt emelendő nemzeti emlékművet a hely egyházi jellegével s oly stylban óhajtanám azt fölépíteni, a minőben a zárda és tornya épült. A mi pedig az ügynek jogi

oldalát illeti, kérdezem: van-e alapítványlevelük arról, hogy annak a három keresztnek épen ott kell állania egyszer s mindenkorra, ahol jelenleg áll? Alapítólevél erről nincs, felelték; a keresztek a török időkben ott nem állottak, az bizonyos; legföljebb száz-százötven évesnek mondja e kalváriát a nép is Győr-Szt.-Mártonban, hol igen ragaszkodnak hozzá. Hát akkor vigyük e kereszteket hozzájuk közelebb, — mondám, — ez a legjobb megoldás; hagyjuk meg ugyanazon a hegyen: de a nyugati oldalára tegyük át, ennek a szent-mártoniak még örülni fognak, nem lesznek vallási érzületükben megtámadva, és biztosabb is: mert itt a hegytetőn a keresztek villámütéseknek voltak, a mint hallom, gyakran s csak nem rég is kitéve, — e veszély is elmaradand a kevésbbé kitett lankás oldalban. A millenniumi emlékre pedig majd rakatunk mi olyan villámhárítót, hogy nem tehet kárt benne a menykő. De továbbá, hogy meg legyen nyugtatva az az öt-hat öreg úr is: kijelentettem, hogy az emléknek mintájául a Hadrián császár római síremléke fog szolgálni, a mostani Angyalvár, s más olyas, classicus építmények, a melyeknek kupola-ormán fenyőtoboz vagy négyes oroszlánfogat állt diszül; én azonban ezek helyett a kupola fölé odatétetem Magyarország koronáját és ennek tetejére a keresztet, tehát — kereszt helyére kereszt jön; a kupola-csarnokba pedig állítsák be Önök az első pannonhalmi apátnak, Szent-Asztriknak tervezett szobrát: az egyházi és világi emlék így össze lesz egyeztethető. Ezt, ha tetszik, én az országos bizottságban és a parlamentben keresztül fogom vinni. Hisz épen Asztrik hozta Rómából Szent-Istvánnak a koronát! Ez a gondolat nagyon tetszett a főapátnak, a ki most már remélte, hogy így egyhangulag át fogják engedni a kivánt helyet a rendtagok.

A műépítészszel délig értekeztünk; mire ő is elismeré, hogy a kupola, ormán a magyar koronával, igen szép építészeti hatású mű lesz.

Így azután, — a hazafias Benedek-rendnek dicsősé-

gére legyen mondva, — mikor a rendi alkotmányt tisztelő főapát úr a káptalanban mindezeket előadá: az előterjesztést egyhangulag elfogadták, s lelkesedéssel odaadták kalvária-hegyüket a nemzeti emlék számára az országnak. Mielőtt azonban a káptalan tanácsát összehívta volna a főapát úr, megkért, hogy előleges tájékoztatásul és hangulat keltésűl e dolgokról mondanék nyilvános beszédet, a refectoriumban. Készséggel megigérém.

A több mint kétszáz személyre adott díszebéden a főapát úr szíves volt engem, mint régi barátját felköszönteni, a ki hozzá való barátságomat — úgymond — egykor a távol oriensben is megmutattam; ékes szavakkal köszönte meg, hogy a hét országos emlék közűl egyiket Pannonhalmának szántam, és üdvözölt, hogy most is e hazafias ügy megvalósításán fáradozom. Erre fölállottam, és a lelkes szavakra hosszabb beszédben válaszolva, tőlem telhetőleg kifejtettem a derék Szent-Benedekrend érdemeit a vallás, a tudományok, a kultura, a humanismus, a hazafiság terén, s mindezen erények követésére buzdítottam a clericusokat, hogy vegyenek példát Guzmics Izidortól, Czuczor Gergelytől, Rónay Jáczinttól, Römer Flóristól, Jedliktől, a kik mind — valamint megszámlálhatatlan egyéb jelesek — ebből a rendből kerülének ki; a kik nagy papok, nagy tudósok és nagy hazafiak valának, s a legsúlyosabb időkben is megbizonyitották lángoló hazaszeretetöket, minek következtében annyi tisztelet környezi emléköket ma is, stb. Azután általtérve utazásom czéljára, előadtam azokat a nehézségeket, a melyek az emlék fölállítására nézve a hely dolgában felmerültek; de — mondám — én bízva-bízom kipróbált hazafiságában a Benedek-rendnek, hogy ámbár a kalvária szent helyére tervezzük az ezredévi emléket: ők az átengedést nem tagadandják meg, mivel ez az emlék is nagy és szent eszmét: a magyar állam eszméjét fogja jelképezni; továbbá első apátjuknak, Asztriknak — a ki Rómából Szent-István-

nak a koronát hozta, — a szobra szintén ott lehet fölállítva, a kereszt helyére pedig ismét kereszt jő, a korona tetején, a mi által megadjuk az emlékműnek úgy az egyházi, mint a világi jeleget.

Ennek megvalósítására a hangulatot így előkészítvén, a káptalani ülés azután — ismétlem: a hazafiasszellemű benczés rendnek dicséretére, — egyhangúlag átadta a kivánt helyet, hol később, az alapkő letételénél Wlassics kultusminister úr igen szép beszédet tartott volt.

A nyolczas bizottság indítványomra elhatározá Budapesten, hogy az Asztrik-szobor beleállítását a millennáris emlékmű csarnokába megengedi, és így a pannonhalmi emlék a hely mivoltához képest az egyházi jelleget is magán viselheti.

A munkácsi emlékoszlop.

Ekkép tehát az első emlékekkel megvoltunk. Majd Budapestről Munkácsra utazánk, hol a hatóságok a ministerelnöktől már előre értesítve és utasítva valának. A beregiekhez, mint Rákóczi vármegyéjéhez, engemet különben is régi, barátságos összeköttetés csatolt.

A főispán, Lónyay Sándor barátom, több tisztviselővel, három-négy állomásig, Bátyuig elémbe utazván, útközben megbeszéltük a teendőket. A Munkács vára és a város közötti pályaház udvarán, nagy meglepetésemre, — mert ünnepeltetésnek czerimoniáknak barátja nem vagyok, — a polgármester a tanács élén üdvözlő beszéddel fogadott és a város közönségének ezrei ott állottak zenével, lobogó zászlókkal; tömérdek díszfogat, köztük Schönborn gróf hintai.

A polgármester üdvözletére meleghangú beszéddel iparkodtam a fényes fogadtatásért köszönetemet kifejezni; s azután nagy diszmenettel bevonultunk a városba. Engemet Schönborn grófnál a régi Rákóczi-kastély ugyanazon szobáiba szállásolának, a melyeknek ablakaiból 1703. június 28-án, az itt vívott csatakor II. Rákóczi Ferencz fejedelem oldala mellől lődözének ki hű kuruczai a Montecuccoli vasas-ezredre, s vezetőjét gr. Quirinit lelőtték . . . .

Fénynyomat Divald K. Fia műintézetéből, Eperjes.

A MUNKÁCSI EMLÉK.

Kevés időzés után a kastélyban, mindenekelőtt a helyszini szemlét megtartandók, Berczik műépitész úrral kocsira ültünk és úgy tevénk mint Dévénynél s Pannonhalmán; tudniillik bejártuk, figyelemmel végignéztük a vidéket, különösen a közeli hegyeket, és a magános bérczen emelkedő híres várat minden oldalról megkerültük. Sőt a vereczkei szorosba is bekocsiztunk azon pontig, a melyről a munkács-stry-i vasutról látni lehet a munkácsi várhegyet. Úgy választottam azután ki a legalkalmasabb bástyát a felső-vár ormán, a honnan az emlékoszlop a város felé, de másrészt a vereczkei szoros felé is lássék, hogy így az ország eme fő-kapuján bejövő utas legelőször is a millenniumi emléket pillantsa meg és ennek közelében a honvédek által 1848-ban ültetett nagy terebély hársfát: a „Szabadságfáját“ a középvári köröndön. Az emlékobeliszk pedig e fölött: a legdicsőbb magyar nő, Zrínyi Ilona fejedelemasszony, Munkács halhatatlan hősnője terraszán álljon, — e honfivérrel megszentelt történelmi emlékű helyen. Munkács ugyanis úgy a Thököly- és Rákóczi-korban, valamint 1848/49-ben, mindenkor a szabadság vára volt.

Mint említém, a pályaudvarbeli ünnepélyes fogadtatásnak, a lakosság tömeges kivonulásának, a város fellobogózásának stb. nem nagyon örültem; egyszerű ember vagyok, inkább szerettem volna elkerülni az ünnepeltetést; hanem mikor a környéken tartott szemlekocsizás után a sziklavár alá kanyarodtunk és megláttam fönt, Rákóczi családi vára tornyán lobogni a nemzeti zászlót: ennek őszintén megörültem; hogy Rákóczi történetiróját a fejedelem egykori kedves várában nemzeti lobogóval üdvözlik, — lelkemnek ez az egy, — tagadhatatlanúl jól esett.

A hatalmas falazatú sziklavárba fölmenvén, Török Kálmán fegyházigazgató úr szives kalauzolása mellett körül s belől mindent bejártunk. Megszemléltük Zrínyi Ilona termeit, a melyeket Caprara tábornok bombái be-

vágtak, úgy, hogy e dicső nő, alvó kis gyermekeit éjjel, mikor a boltozat beszakadt a 200 fontos bombáktól, (mert épen a lakóházaira lövettek), tehát a gyermekeit, féltett árváit karjain ragadá ki az omló kövek közűl: a kis Rákóczi Ferenczet, a ki nyugodtan szunnyadott, és testvérnénjét Juliánkát. E megható bús történetek helyeit szomorú kegyelettel nézegettem; még látni a boltozaton az utóbb beépített törések nyomait, melyeket Caprara bombái okozának. Vizsgáltam a termeket, folyosókat, bástyákat, kazamattákat, stb. Ekkor támadt az a gondolatom, hogy I. Rákóczi György, Lorántffy Zsuzsána, Báthory Zsófia, Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferencz e termeiből felső-magyarországi történelmi múzeumot kellene alakítani; mit később előadtam a kis és nagy bizottságnak, úgyszintén a képviselőháznak is, és azóta — Istennek hála — az ügy kedvező elintézése várható.

Munkácsnak fegyházi jellegét minélelőbb meg kell szüntetni, — hirdettem nyiltan már akkor mindenütt; mert lehet-e keserűbb, bántóbb satyra, mint hogy a szabadság várából épen börtönt, a gonosztevők tömlöczét csinálták?! Az osztrákok galád boszuja vala ez; a kiknek hadait a hős Zrínyi Ilona vezérlete alatt e büszke falakról hősileg visszaverték. Ők változtatták át később e honfivérrel áztatott várat börtönné. De hála az égnek, sikerült immár onnan legújabban kiszállíttatni a fegyenczeket, megszüntettetni a fegyházat, és lesz Munkácsból egy részében múzeum, más részeiben pedig ipartelep vagy honvédmenház. Ha kedvezőbb pénzügyi viszonyaink volnának: akkor e nagyemlékű s gyönyörű fekvésű sziklavárat egy magyar Wartburggá kellene átalakítanunk; vagy legalább olyanná, a minő nyugaton Fraknó, délen Vajda-Hunyad. Visszaidomítása középkori alakjára nem is kerülne olyan sokba. Talán egykor még megvalósúl ez az álom! . . . . Most legalább az ezredéves emlékoszlop ott áll már a vár legmagasabb bástyáján, remek kilátást nyújtó ponton.

Munkácscsal azonban — a várossal — volt egy kis bajom; a mennyiben ennek polgársága — könnyen érthető hiúságból — minden áron azt akarta elérni, hogy az emlékoszlopot ne a várban, hanem a városban, a főpiaczon tervezzük. Mire határozottan kijelentém, hogy én ámbár tisztelem Munkács városát: de az majdnem félórányira fekszik a történelmi vártól, sikságon, és Munkács város puszta helyét még a szél fújta, mikor Árpád a várat fölépíté. E vár különben is nagy multtal dicsekedhetik, a magyar szabadság dicső bástyája volt, és meg nem engedhető, hogy a Rákócziak s Zrínyi Ilona hozzáfüződő emléke egyszerűen elmellőztessék. Ezekkel sikerült végre őket meggyőznöm, noha előbb azt is eleget emlegették, hogy több ember látná az emlékművet a város piaczán, s különösen a tanuló ifjuság lelkesednék láttára. Az ifjuság — felelém — ott mindennap szemlélvén az oszlopot, közömbössé válnék iránta, annyira megszokná. Sőt a piaczi nép profanálná is; kirakodáskor mindenféle zöldség, paradicsom, rothadt gyümölcs környezné; már pedig tök, petrezselyem, sárgarépa csak nem illik a millenniumi emlék körül. Ellenben, ha odafent épülend a vár ormán: akkor, pl. márczius 15-én, Szent-István napján, vagy más nemzeti emléknapokon fölmennek oda az ifjusággal tanárai és hazafias beszédeket tarthatnak, s az ily jelenetek hatása ama szent helyen, a fiatal lélekbe örökre bevésődik. A kik pedig majdan az ott berendezendő múzeumot fogják látogatni s a termekből kilépnek Zrínyi Ilona terrasszára: ott szemlélik áhitattal az ezredévi emléket. De másként is, én a történelmet senki kedvéért meg nem hamisítom; az pedig a vár, nem a város mellett szól, a minthogy a törvényhozás is olyképen fogadá el indítványomat, hogy a munkácsi emlék az ottani „*várhegyen*“ állíttassék. Másutt tehát nem is lehet. Ez befejezett tény.

Ebbe azért kénytelen-kelletlen bele kellett törődniök. És az emlékoszlop ott állíttatott fel a várhegy büszke ormán, Zrínyi Ilona bástyafokán, ahol kijelölém.

A pusztaszeri emlékoszlop.

A negyedik emlékhely Pusztaszer volt, a melylyel kapcsolatban egy útba vettük az ötödiket: Zimonyt.

A kis-teleki állomásról Pusztaszerre érkezve, szilaj, kemény zivatar, szél, eső vert bennünket, úgy, mint utóbb Darányi Ignácz tisztelt barátomat, a földmüvelésügyi minister urat, a ki a leleplezést vezette.

Különben, a hely kiválasztásánál Pusztaszeren is volt némi versengés. Ugyanis e nagy pusztát régente, pöregyezség következtében két darabra osztották: az egyik, a déli rész, a határnak két harmada, Pallavicini őrgrófé lőn, egy harmada pedig Kecskemét városáé; és e derék város mindenkép azt akarta, hogy az országos emléket az ő puszta-részére állítsuk. Nekem azonban arra a helyre kellett azt kijelölnöm, a mely mellett a történelmi adatok bizonyítnak, arra a térségre, a Gyümölcsény erdő közelében, hol őseink Anonymus szerint az első országgyülést tartották. E helyre még az Árpád királyok, III. Béla vagy Imre, emléket emelének: már pedig ők csak jobban tudhatták mínálunk késő utódoknál, hogy hol feküdt ama nevezetes nemzetgyülés helye; tehát arra a pontra, a melyen a pusztaszeri régi apátság romjai állanak, melyekről hiteles okiratok szólnak. Rám nézve közönyös: e pont akárkié jelenleg; sajnálom, ha nem a hazafias Kecskemét városáé, de el nem térhettem onnan semmiképen. Beszélgettek ők valami hét halomról az ő puszta-részökön, — hanem hát azokat akár az ürge is hányhatta; azok korábbiak, későbbiek lehetnek, mellettök semmi irott emlék nem tanuskodik, s a Gyümölcsénytől távol esnek. Mutassanak föl róluk — jelentém ki — csak egy teńyérnyi Árpádkori okmányt, hogy ott van a históriai nyom; mert én tudok az apátságról, a szeri monostorról fölmutatni, a mely véletlenül a Pallavicini őrgróf területén esik: tehát az emlékművet oda fogjuk és oda kell építeni. E pont nem messze a Tiszához, aránylag szép helyen, némi emelkedésen fekszik, hol a régi romok közül a zárda-templom fal-

Fénynyomat Divald K. Fia műintézetéből, Eperjes.

A PUSZTASZERI EMLÉK.

maradványai részben még állanak. Ezektől egy pisztolylövésnyire áll majd az új emlék, s a tisztes, ódon romok is fentartatnak, hogy így az Árpádkor az új időkkel összeölelkezzék.

Kis-Teleken, Pusztaszer vasutállomásán, Vadnay Andor Csongrád-megye főispánja fogadott, a vármegye főjegyzőjével és a járás főszolgabírájával; továbbá a Pallavicini uradalmak jószág- és jogigazgatói s egyéb tisztei, az uradalmi fogatokkal. Még Szeged városát kell kiemelnem, mely főmérnökét küldötte ki a legrégibb térképekkel és a Somogyi-könyvtár tudós igazgatóját, a környéken régészeti ásatásokat többször teljesített dr. Reizner Jánost. Többen a szegedi urak közül is kijövének, s az uradalom nagy vendégszeretettel látott mindnyájunkat. Azonban a hideg eső vert, a helyszinelésnek nem igen kedvezett az idő; mindazonáltal, bár ázva-fázva, apróra bejártuk, tüzetesen átvizsgáltuk a Szer-monostor romjait, alapfalait és környéküket, — míg végre a folyvást szakadó esőben megállapítottuk az építendő emlékmű helyét.

Itt Pallavicini őrgróf 8 holdat kihasíttatott azután s átengedé az államnak erre a czélra, sőt bekeríttetvén, parkoztatta is már azóta az emlékmű körül. Ez dór stylusban épült szilárdúl és igen szép, a mint Árpád alakja ott űl méltósággal törvényhozói székén.

Ez az egyetlenegy emlék a hét közűl, a mely nem áll bércztetőn, nincs valami regényes helyen; de hát én teremthettem-e hegyet Pusztaszerre? Különben, a nagy magyar alföldet is megilleti egy ezredéves emlékmű, s ama szent helyet, hol alkotmányunk született.

Innen azután Szegedre s Szabadkán és Újvidéken keresztül Zimonyra utazánk, ahol a hatóságok a ministerelnöktől a horvát bán utján már értesítve valának és kellemes meglepetésünkre a polgármester, kerületi főnök stb. igen előzékenyen fogadtak bennünket. Tudatták azt is, hogy a Hunyady-vár immár városi terület, a

A zimonyi emlékoszlop.

katonai kincstártól átvették, és hogy Zimony városa szerencséjének fogja tartani, ha azt az ezredévi emlékmű felállítására átadhatja, sőt kötelezi magát, hogy a szobor körül díszkertet ültettet. „Uram, — mondá a derék polgármester, — mindent a magyar államnak köszönünk; a mióta a nagy pályaudvar itt áll a Szávaparton: a város forgalma rohamosan emelkedőben van. Bárcsak úgy tartoznánk Magyarországhoz, mint Fiume! . . . . Legyenek Önök nyugodtak: mi zimonyiak a legnagyobb szeretettel fogjuk őrizni a millenniumi emléket.“ Ez a nem várt nyilatkozat s a tapasztalt nagy, őszinte előzékenység valóban igen kellemesen lepett meg.

Fölmentünk a Hunyady-várra, hol a keresztyénség ünnepelt hőse, a dicső Hunyady János meghalt, nándorfehérvári nagy győzelme után. E vár négy sarokbástyája fönnáll még, de a falai már omladoznak. Kiállottunk a legmagasabb szögletbástyára, a honnan az itt már roppant széles Duna, a Száva, a kiáradt vizek tengere látható. Igen elragadó pont, nagyszerűségével elbüvölő kilátás; keletnek, távol a verseczi hegyek körvonalai, idébb a pancsovai tornyok; szemben a két hatalmas folyó egybeomlása, a kékellő szerb hegyek, Belgrád ódon vára és tornyai, a nagy metropolita-templom, a terraszszerűleg fekvő város házai, a Topcsider erdei, a nagy vashíd a Száván, a számos gőzhajó a vizeken, a Zimony-városi czifra rácz tornyok alattunk, stb., Impozáns hely; az orient-express vonatai alatta járnak el, azok s úgy a dunai, szávai gőzhajók utasai is látni fogják az emlékoszlopot. Csupán egy baj mutatkozott ; a budapesti Haris-bazár néhai ura, a ki Zimonyból származott, az öreg Haris dúsgazdag nagykereskedő ugyanis ide kivánkozott vissza eltemettetni, s az óhitű görögök temetője épen a Hunyady-vár mögött van. Mögötte, és majdnem ugyanolyan magasan. Haris a maga és családja mauzoleumául egy nagy, kupolás bazilikát építtetett itt, mely teljesen uralja a vidéket. Úgy, hogy

Fénynyomat Divald K. Fia műintézetéből, Eperjes.

A ZIMONYI EMLÉK.

mikor a Száván általmentem a polgármesterrel, a városkapitánynyal és bizottságommal Belgrádba a vártetőre, onnan is megszemlélni az emlékmű helyéül kiválasztott pontot, a honnan a szerbek jól lássák és szemükbe tünjék a magyar állam jelvénye, — Belgrádból nézve, mondom, ez a Haris-mauzoleum nem kevéssé zavarólag hatott rám.

Mindjárt megjegyzém a műépítésznek, hogy ez a zimonyi emlékmű kissé többe fog kerülni, mint a hogy terveztük; mert Budapesten nem tudhattuk, hogy vele a Haris mauzoleumát le kell nyomni, vagyis a millennáris emlékműnek oly nagy arányúnak kell lennie, hogy a sírtemplom kupolája eltörpüljön mellette, különben mindenki csak a Haris-mauzoleumot látná szembetűnni ezentúl is Belgrádból; tehát a mi épitményünk még sokkal nagyszerűbb legyen, és Zimonyt, a Dunát, Szávát, a hegylánczot uralja. Ez az első feladat. Minthogy továbbá egy hajdani vár bástyáján épülend: az az ideánk támadt, hogy ezt az emlékművet egy monumentális alkatú középkori vártorony alakjában tervezzük, gyönyörű kilátású körerkélylyel és magas kőkupolájának ormán az Árpád országhódító kardját csőrében hordó bronz-turulmadárral. Hadd imponáljon Belgrádban is a szerbeknek! . . .

Az emlékmű azóta, e tervezett alakban teljesen elkészült; Berczik kitünően valósította meg, elannyira, hogy mondhatni: mind a hét között ez a legnagyobbszerű és legsikerültebb.

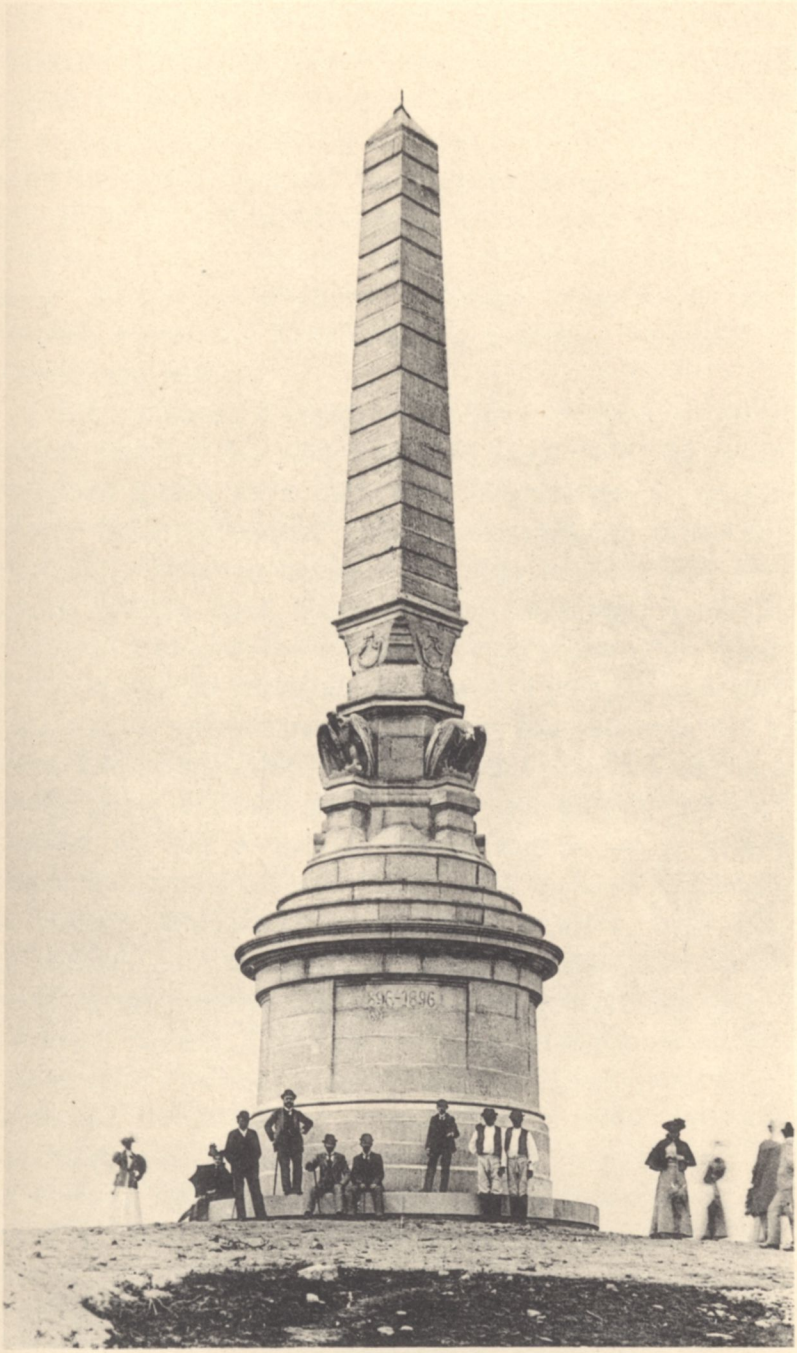
Legyen szabad itt közbevetőleg egy, Belgrádban történt kedves jelenetet megemlítenem. A zimonyi polgármester és kapitány urak, a várból lejövén, azt az indítványt tették, hogy ránduljunk ki az új villamos vasuton a Topcsiderbe. Ez a Topcsider egy részben mulatókertté s villatelkekké alakított regényes erdőség, ahol az öreg Milos fejedelem nyaralni szeretett, s ahol fiát, a derék Mihály fejedelmet orozva megölték. Ez utóbbi gyászemlékű hely felé indulván,

a mint megyünk az erdőben: egyszerre csak harsány magyar éljenzéseket hallánk és a magam nevét. Meglepetve tekintünk arra, — s ím egy csapat élénk fiút látunk felénk rohanni. Úti ruhában voltak és lelkesen, torkuk szakadtából éljeneztek, lengetve kalapjaikat. Csodálkozva kérdeztem tőlük: Fiaim, kik Önök? s hol veszik itten magokat? Megmondák, hogy ők a budapesti kereskedelmi akadémia keleti tanfolyamának hallgatói; most jönnek tanáraikkal (köztük az én törökországi egyik utitársammal, Kunos Ignáczczal) Konstantinápolyból, visszatérőben kereskedelmi tanulmányútjukból, s engemet megismertek. Megvallom, reám nézve igen kellemes meglepetés volt, a melyre legkevésbbé sem számítottam: Szerbiában lelkes magyar tanulókkal találkozni. Azután együtt ozsonnáztunk, tanáraikkal és velök; elmondám nekik ittlétem czélját, megmagyaráztam: hol fog állani a millennáris emlék Zimonyban, és ajánlottam, hogy menjenek föl majd holnap megnézni annak a helyét, a Hunyady-várat. Így végződött e kedves jelenet.

Zimony után még két emlékmű kijelölése vala hátra: a nyitrai Zobor- és a brassai Czenk ormain, a melyek a legmagasabb pontok, — ezeket hagytuk utóljára.

A zoborhegyi emlékoszlop.

Minthogy a Zoborhegy fekvését jól ismertem, s úgy az ottani birtokviszonyokat is, tudván, hogy Bende püspök úr, egykori képviselőtársam, a tulajdonosa a zobri erdőknek: illőnek találtam őt, mielőtt Nyitrára indulnék, Budapesten fölkeresni. Mivel a főrendiházi tárgyalások folyamatban voltak, remélhettem ittlétét. Csakugyan itt találtam és kifejtve előtte látogatásom czélját, fölkérém, hogy valamint a pannonhalmiak még kalváriahegyöket is átengedték az ezredéves emléknek: nem lenne-e hajlandó ő is a zobri sziklaormot hasonló czélra általengedni s az emlékoszlop fölépítése ügyét egyébképen is előmozdítani? (Ugyanis mindenütt, a hol emléket állítottunk: ennek területét az illető tulajdonosok az államnak örök időkre átengedték s

Fénynyomat Divald K. Fia műintézetéből, Eperjes.

A ZOBORHEGYI EMLÉK NYITRÁN.

az odavivő utak szabad használatát telekkönyvileg biztosították.) A hazafias püspök nagy előzékenységgel fogadott, rögtön késznek nyilatkozott az átengedésre, örömét fejezé ki a szobor létrejöttén, s a legszivesebben meghívott a saját vendégéül Nyitrára, bizottságommal együtt. Úgy is lőn. Kitüntető szíves vendégszeretettel fogadtak Nyitrán a várban, hová a püspöki hintók vittek föl bennünket, s ő Méltósága uradalmi főtisztjeit kalauzokúl adta mellénk a másnapi kirándulásra a Zoborra. Erdészeit is utasítá ugyanott.

Kikocsiztunk; a regényes fekvésű régi camaldul zárda romjai közt várt bennünket pihenés, majd ebéd; és onnan indultunk gyalog föl a Zoborhegy magaslataira, — valami három óráig másztunk, míg a legmagasabb ormokhoz elértünk. Örömmel tapasztaltuk, hogy a Zobor-tető mily remek kilátásu pont. Hanem ott két orom van; az egyik, a melyen a hagyomány szerint az áruló Zobor szláv vezért Árpád magyarjai felakasztották; és ez a pompás piedestált képező kopár sziklaorom a hegy szélén, közvetetlenül Nyitra város fölött emelkedik, délfelé a síkra tekintve; továbbá a másik, gyeppel benőtt csúcs, mely valami 200 méterrel hátrább áll, de a katonai térkép szerint — a melyet mindenütt magunkkal hordozánk — 24 méterrel magasabb az elsőnél. Mindazonáltal csakhamar beláttuk, hogy erre az emléket nem tehetjük: mert Nyitra város felől ez az orom el van takarva, és rajta az oszlop csak igen távolról lenne látható. Tehát az első, hagyományos és sokkal regényesebb, merész alakzatú oromban állapodtunk meg. Gondosan megvizsgáltuk geologiailag a tetőn található kőzeteket, melyek ugyan nem gránitból, hanem csak — az obeliszk bélletére használható — kovából állanak; és mivel a hátsó csúcs az elsőt 24 méterrel meghaladja s ezzel a nagy távolból egybeolvadni látszik: javaslatomra a műépítész urral abban állapodtunk meg, hogy az ide állítandó obeliszket még magasabbra, nevezetesen 36 mé-

teresre építjük. Így az egész Zobrot uralandja. s már a galánthai, tornóczi, tót-megyeri, érsekújvári vasutállomásokról szabad szemmel is kivehető leszen, a mire különös súlyt fektettem.

A hegy tövében levő gránitbányákból a fedő kőkoczkák felszállítására azután, nem kevés költséggel, külön szekérutat kellett vágatni a nyitrai államмérnöki hivatalnak, melynek főnöke szintén velem járt a Zobor-tetőn. Innét hirtelen támadt villámlásra menydörgés és záporesős zivatar kergetett le a meredek oldalokon, erdőkön bennünket a camalduli kolostor romjaihoz, hol kocsiink vártak. Máskülönben minden rendben volt, s a meghatározott nagyméretű gránitkoczkák vágását is megrendeltük a hegy alatti kőfejtőben. Mivel pedig az emlékműhöz, a kőszállító út Gerencsér felől, az esztergomi káptalan birtokán át volt csak készíthető: ennek engedélyét is ki kelle nyernünk. Készséggel megadá.

Nyitráról teljesen megnyugodva távoztam: de utóbb mégis ezen oszlop ügyében ért némi boszúság — az egyetlen, — mondhatom. T. i. mikor már javában épülőben volt a zobri obeliszk, Nyitráról illetékes kezekből figyelmeztető levelet vettem: tudom-e, hogy az emlék jóval kisebbre van tervezve a megállapított 36 méternél? Én erről mit sem tudva, s igen kelemetlenül meglepetve, mindjárt a ministerelnökhöz fordultam felvilágosításért. A mire báró Bánffy határozottan felelé: „Én sem tudok semmit; én bele nem avatkoztam; sőt az illetőknek kijelentém, hogy e hét emlékoszlopnál mindennek úgy kell lennie, a mint Te kívánod! Nekem ugyan legkisebb tudomásom sincs róla, hogy a méreteket leszállították volna. Elküldöm hozzád Bercziket, ő tartozik a dologról felelni!“ A ministerelnök ezen egyenes és reám nézve annyira hizelgő válaszát megköszöntem. Berczik Gyula műszaki tanácsos úr pedig másnap csakugyan megjelent nálam, báró Bánffy megbízásából, a nyitrai emlékoszlop ügyében, s kérdezősködésemre kény-

telen volt bevallani, hogy az obeliszk magasságát — s ezzel együtt arányait is — költségkímélés szempontjából a tervezett 36 méterről 22-re szállította le; de nyugodjam meg, mert nagyon szép lesz az így is! A bemutatott terv igazán nagyon szép, felelém; azonban tartok tőle, hogy az oszlop a Zoborhegy roppant tömegén így el fog enyészni és távolabbról nem lesz látható, összeolvad a hátsó csúccsal, a mely 24 méterrel magasabb. „Gondolkodtam én erről — válaszolá, — de mert a túlsó hegy színe szürke, az obeliszk pedig fehér lesz: így a sötétebb háttér ennek világos körvonalait még kellemesebben ki fogja emelni.“ Én azonban csak nem nyugodhattam meg; hiszen idővel megbarnúl az az emlék, feleltem, — sőt kijelentém, hogy, mivel a méretleszállítás önkényűleg történt: én a 60-as bizottság, sőt ha kell, az országgyülés elé viszem a dolgot. Ekkor a műépítész úr nagyon kért: „Ne cselekedjem ezt, mert a szerződés a kőszállítóval már meg van kötve, a gránitkoczkák kisebb méretekben vannak faragva, már nem változtathatni a dolgon; egyébiránt ő művészi reputatiójával áll jót, hogy az obeliszk igen szép s a hegy magasságához illő lesz,“ stb. Nem bolygattam tehát tovább a dolgot. Azonban nemsokára a leleplezés után találkozván a nyitrai főispánnal s az ottani új obeliszkről beszélvén: „Formáira nézve nagyon szép mű az, — mondá, — csakhogy a Zoborhoz képest eltünőleg kicsiny!...“ Szomorúan kelle tehát konstatálnom, hogy eredeti számításom a 36 méterre még is csak alapos vala, s mennyire igazam volt, midőn utóbb a méretleszállítás miatt aggódtam. Ezeket itt el kelle mondanom, hogy a felelősséget e tekintetben örökre elhárítsam magamról. Ha hiba történt itt: én oka nem vagyok!... (Különben az obeliszk elég messziről: szép időben az említett vasútállomásokról is meglátható.)

A czenki emlékoszlop.

Hátra van még az utolsó emlékoszlop, a Czenk ormán, Brassó városa fölött. Az erdélyi millennáris emlékmű helyé-

nek meghatározásával (mint már érintém,) nem kis bajban valék; mert ha azt követem, a mit ezen országrész elfoglalásáról, Tuhutum vezérről és Esküllőről Anonymus regél: akkor Kolozs vármegyének egy elhagyatott, igénytelen, félreeső oláh falujában kellett volna az oszlopot emelni, a merre senki sem jár, legföljebb néhány kecskepásztor legelteti a nyáját. Egyébiránt e hely történelmi nevezetessége is nagyon problematikus.

A szintén meglehetősen félrefekvő Budvárra pedig (a hová a székelyek kivánták, azt tartván róla, hogy Attila öcscse, Buda, ott székelt,) gondolnom szintén nem lehetett: mert ez minden történelmi alapot nélkülöző s nagyon kései keletkezésű mendemonda csak, a hamisított „csíki krónika“ után. Én tehát az ország délkeleti kapujánál fölmeredő, vadregényes alkatú Czenk-hegy mellett foglaltam állást, a már föntebb kifejtett szempontokból. S így határozott a törvényhozás is. Mikor ezt Udvarhely-megyében megtudták, felírtak a regnicoláris bizottsághoz, és az erdélyi emlékoszlopot maguknak követelték a Budvárra, — ámde hasztalanúl.

A Czenk Brassó fölött, az ország délkeleti szögletében, a legszebb pontoknak egyike a magyar korona összes területén. Hátterében a Bucsesd havas, felhőkbe nyúló csúcsaival; előtte mint kiterített földabrosz terül el a termékeny Barczaság és a háromszéki nagy síkság, 50—60 községgel, a határhavasoktól szegélyezetten, s közvetlenül alatta Brassó, legregényesebb fekvésű s tekintélyes forgalmú városunk.

E pontnál, — mely mögött már a határszorosok torkollanak ki a Kárpátok lánczolatai közt, — tovább nem mentek, nem is mehettek a honfoglalók, mint a geografiai helyzet mutatja. Ez a gyönyörű idomzatú, magas és meredek bércz, a Czenk, épen a háromszéki székelységet, tehát a legderekabb székely fajtát uralja; székelyek, szászok, oláhok laknak a tövében: mind e három nemzetiségnek

Fénynyomat Divald K. Fia műintézetéből, Eperjes.

A BRASSÓI EMLÉK A CZENKEN.

szól tehát ott az emlék. Az oláhokat, szászokat figyelmezteti, hogy a magyar állam oltalma alatt élnek ők is: legyenek tehát hívek hozzá; a székelyeknek pedig bíztató jelűl szolgál, hogy az anyaország, a nagy Magyarország, nem hagyandja el a maga véreit! . . .

Itt halad el továbbá a Czenk alatt a budapest-predeál-bukaresti fővasutvonal, a melyen a futár-vonatok járnak, s minden idegennek szembetűnik a bércz ormán álló ezredévi magyar emlék.

Azután még más ok is vitt engemet erre. Mikor hősi védelem után 1849-ben, az egyesült orosz-osztrák seregek végre Erdélyt meghódították s Bemet onnét kiszorították: erre a Czenk-hegyre a győzők diadaloszlopot állítottak; én ott láttam azt még 1860-ban. Vasból öntötték, a fülei hámorban. Kőtalapzaton, győzelmi jelvények fölött, fekvő vasoroszlánt ábrázolt, mely a forradalom sárkányain, hydráin diadalmaskodott és most büszkén pihen babérain. A kőbe egymásba kulcsolt két kéz vala vésve, s alatta e szavak: „Austria cum Russia unita, — Rebellio devicta.“ (Az egyesült Ausztria és Oroszország a lázadást leverte.)

Erre a nemzetünket meggyalázó zsarnoki emlékre az elnyomatás gyászos éveiben keservesen nézett föl a hű székely nép; keservesen néztem föl én is, mikor mint 20—21 éves ifju ott jártam, — de a világért oda nem mentem volna, hogy az útált jelvényt közelebbről megtekintsem. Azonban 1861-ben, mikor az alkotmány — habár csak rövid időre — beütött: ebbe az osztrák-muszka szoborba is beütött egy jóságos menydörgős menykő, és levágta ezt a magyarság csúfolóját a Czenk tetejéről. Bizonyára a magyarok Istene küldötte ezt a hatalmas villámot, mely ledönté, összetörte és összeolvasztotta a vasoroszlánt; és a szászokban is volt annyi becsület, hogy — az idők is megváltozván — nem állították föl még egyszer az emléket. Nos, hát ennek az absolut korbeli leomlott oszlopnak

a helyére akartam én helyezni a diadalmas magyar állameszme ezeréves jelvényét! . . . .

Brassóba hajnalban érkeztem meg a bizottsággal; mégis, a korai idő daczára az indóháznál a helyettes polgármester és két tanácsnok fogadtak. Velök, azután Maurer főispánnal értekeztem, a ki mindenütt velünk járt; majd nyeregbe ülénk s hegyi mokány lovak vittek föl a 26 szerpentinás úton a meredek, magas Czenk-tetőre. Bár júniusban valánk már: itt-ott az erdőkben még nyoma volt a hónak. Az oromról elbűvölő kilátás nyilik; a melyben gyönyörködve, egyszersmind hamarosan, habozás nélkül kijelölém az emlékmű helyét: „Ide építsük, erre a kemény sziklára, a melyen az egykori vasoroszlán állott tiz évig; ez, ha az Isten is úgy akarja, itt fog állani ezer esztendeig! . . . . Mint az ország, a melyet jelképez.“ Majd állítunk villámhárítót is reá s egyébként is erősen építjük meg e viharoknak nagyon kitett, de remek (mind a hét között legszebb) ponton, melyről nemcsak a Bucsesd, Királykő, Csukás, Nemere havasait, hanem még a távol csíki Hargitát s a radnai havasokat is meglátni; Brassó főterére s utczáira pedig valósággal benéz ez az emlék. Akadtak itt ugyan szász polgárok, az úgynevezett „zöld szászok“ („die Grünen“), a kik nem akarták a városi közgyülésen odaengedni a magyar emlékoszlop számára az államnak e helyet, Brassó vidékének legszebb pontját; azonban kisebbségben maradtak.

A szászok józan többségét ugyanis sikerült megnyerni az ügynek, s a mérsékeltek leszavazták a „zöldeket.“ „Ti szász urak, — emlékeztettem előkelőiket a város díszebédjén tartott beszédben, — ti szász testvérek! íme annyi idő óta, hétszáz esztendő óta laktok közöttünk; vajjon elnyomtuk-e mi magyarok virágzó kulturátokat, iskoláitokat, nyelveteket? elkoboztuk-e nemzeti vagy egyházi vagyonotokat? Sőt megosztoztunk minden jóban s minden viszontagságban! Vajjon miféle más nemzet védő

szárnyai alatt léteznétek még ily virágzón, 700 év mulva? Mi egymásra vagyunk utalva; mert ha nem támogatjuk egymást: az oláhság beolvaszt mindkettőnket; és titeket előbb, mivel ti vagytok sokkal kevesebben. Össze kell tehát tartanunk. Én mint történetbúvár készséggel elismerem, hogy ti szász „natió“ voltatok Erdélyben, épen úgy, mint a magyar s a székely; és ennek s közjogunknak megfelelően indítványozni fogom, hogy a három nemzet czímerét oda-illeszszék e millennáris emléknek három oszlopára, a melyek az államczímer-paizsos Árpádkori magyar vitéz talapzatát tartandják. Oláh „natiót“ Erdély történelme, közjoga nem ismer, e nemzetiségnek — vagyis csak lassanként, pásztorokúl beszivárgott népfajnak — nincs, nem is volt minálunk sohase czímere. Ellenben a szászok egyenjoguak valának a magyarral az Árpád-királyok óta mindig.“

A szászoknak ez nagyon tetszett és szívesen belenyugodtak az emlékoszlopnak területükön való fölállításába, ígérvén, hogy a város gondoztatni, s erdőőreivel őriztetni fogja azt. Így is van; a fanatikus oláh diákság agyarkodásai daczára az emlékmű a Czenk sziklaormán büszkén hirdeti a magyar államot és az erdélyi uniót.

A művészi alkotásu piedesztál fölött nagy magasan ugyanolyan Árpádkori vitéz szobra áll, mint Dévénynél, baljával magyar czímeres paizsra támaszkodva, (az oláhokat ez bántja, természetesen!) jobbjában pedig kardját kivontan, de leeresztve, a tömösi határszoros felé néz, mintegy jelezvén: Itt vannak a haza határai, a melyek védelmére a magyar, bármely ellenség ellen kész mindenkor kardot rántani! . . . (Érthet belőle Románia is!)

Brassóból visszautaztunkban még egy — a topcsiderire emlékeztető — kedves jelenetünk volt. A tövisi pályaudvarban nemzeti zászlók alatt, tornászruhákban nagy csapat szép fiatalságot láttunk; a nagy-enyedi reform. collegium és a dévai kir. állami főreáliskola növendékei valának, a kik

Kolozsvárról a tornászünnepélyről voltak visszatérőben. Tanáraik egyike megismert, s figyelmezteté az ifjakat, kik már a hírlapokból értesülvén: minő ügyben járok Erdélyben, azonnal leírhatatlan felbuzdulással özönlének körül, éljenezve üdvözöltek, zászlóikat hajtogatták, sapkáikat, kendőiket lengették. Én, az ifjui lelkesedés e spontán kitörésétől könnyekig meghatva, szorítottam kezet velök s a waggon terrasszáról hazafias beszédet intéztem a derék tanulókhoz. Még mikor vonatunk elindult is, — folyvást harsogott búcsúzó éljenzésök . . . .

Ekképen jelölém ki az országos hét emlékoszlop számára a helyeket; az ott s környékükön található építési anyagot is mindenhol figyelembe és a rendelkezésünkre álló összeget számba véve, — a méreteket, az alakot, a munkaerőt, a szállítási módokat stb. a mellém adott műszaki tanácsos urral megbeszéltük, meghatároztuk, és iparkodtam különösen a megfelelő történelmi vonatkozásokat minden emlékműben lehetőleg kifejezésre juttatni. Budapestre visszatértünkig mindig meg volt már a helyi viszonyokhoz alkalmazott kész tervünk, csak a részletes kidolgozás hiányzott.

Meg kell említenem még, hogy mikor utamat befejeztem, s az emlékművek már készülének: a ministerelnök úr azzal a megbízással tisztelt meg, hogy vállaljam el az alapkövekbe helyezendő emlékiratok szövegezését is. (Ezek másodpéldánya mindenkor az illető törvényhatóság levéltárába tétetett le.)

Én e föladatot — több ok miatt — egyedül vonakodtam elvállalni; s fölkértem őt: nevezzen ki szakbizottságot, s annak — nem bánom — legyek én is tagja. Kérdé, kiket óhajtok többi tagokúl? Dr. Pauler Gyulát, az országos levéltár igazgatóját, a ki az Árpádkor történetével tüzetesen foglalkozik, továbbá Kammerer Ernő képviselőtársamat nevezém meg, s jegyzőül az utazásaimban velem járt dr. Romy Béla ministerelnöki titkárt. Bánffy mindhármat

elfogadván, kinevezte a bizottságot, elnökévé engem kérvén föl.

Ily emlékiratokat, ha arra törekszünk, hogy azok valóban sikerüljenek, nem tréfa-dolog fogalmazni; mert sokat kifejezve s a terjengősséget mégis kerülve, komoly, méltóságteljes, lapidárisan velőseknek kell lenniök, a történelmi vonatkozásokat kiemelniök: minek emlékére, mikor, mily alkalomból készültek? s kapcsolatba kell hozniok a multat a jelennel; és a vége felé bizonyos lendületbe átmenve, költői emelkedés, zamatos magyarság, rythmicus lejtés, szózengés, a kifejezések erősbítésére itt-ott némi alliteratio szükséges, hogy annak, a ki olvassa, a hangulatát folyton fokozza, — legvégűl dithyrambszerű befejezéssel.

Bizottságommal mindenekelőtt megállapítottuk a szerkezetnél követendő általános szempontokat; és mivel legelőbb a pusztaszeri, munkácsi és pannonhalmi emlékiratok kívántattak: a szerepeket kiosztottuk. Én vállaltam el Munkácsot, Pauler Pusztaszert, Kammerer Pannonhalmát; Romy részére pedig a bevezető hivatalos szöveg formulázása jutott. Néhány nap múlva újból összejövén, felolvastuk kész munkálatainkat. A munkácsi tervezetet az a szerencse éré, hogy nemcsak változatlanúl elfogadták, hanem különösen a vége oly tetszésre talált: Pauler indítványára elhatározták, hogy befejezését valamennyi emlékirat végéhez odailleszszük. Innét van ezeknek majdnem szószerint egyforma berekesztésök. Általában, ez a munkácsi emlékirat fogadtatott el azután — szerzőjének minden szabadkozása ellenére — mintáúl.

Egyet meg kell azonban még eme pontnál jegyeznem. Ezen emlékiratok közölve voltak a hirlapokban az emlékművek leleplezésekor. Kezdetükön — mint Önök is még bizonyára emlékeznek — ilyesmi állt: „A magyar állam, Ő Felsége I. Ferencz József királyunk dicsőséges uralkodása és Bánffy Dezső báró ministerelnöksége alatt ezeréves fönnállását ünnepelvén, a törvényhozás x. y.

országgyülési képviselő indítványára elhatározá" stb. és itt, az x. y. helyén, szerény nevemet örökítették meg. Nos hát, ezt nem én szövegeztem bele, a mit kötelességem kijelenteni; sőt, mikor ott láttam a nevemet: felszólaltam, s tiltakoztam: „Nem igénylem, hogy az én nevem ott legyen; sokkal szerényebb ember vagyok, — hagyják ki!" Azonban a ministerelnök és a nyolczas bizottság egyhangúlag rám határozták: „Annak ott kell maradnia, mert a kitől az egésznek eszméje eredt, annak neve az emlékiratokból ki nem hagyható! . . ." Félreértések kikerülése végett el kellett ezt itt mondanom.

Megemlítem továbbá, hogy mivel a parádéknak, fényes, zajos, sokadalmas, czifra ünnepségeknek részemről barátja nem vagyok: ezért s legfőképen ezért, egy alapkőletétel, vagy felavatás ünnepélyén sem vettem részt, noha mindegyikhez külön meghívással tisztelt meg úgy a kormány, mint az érdekelt törvényhatóság. Sőt Bereg vármegye közgyűlési határozattal egyenesen engemet kért föl, mint Rákóczi historicusát, hogy a megye nevében én tartsam a történelmi emlékbeszédet a munkácsi várban. Megköszönném a megtiszteltetést, de nem vállalkoztam erre sem, mentségemül azt írván: mivel én nem vagyok beregi, ez által némi hátratétel esnék a vármegyén s jeles fiain. Tulajdonképeni okom pedig ez vala: ismervén magamat, tartottam tőle, hogy a Rákócziak és Zrínyi Ilona várában szónokolva, a szívfacsaró régi emlékezetek fölidézése ott a hely szinén, oly élénken fog hatni lelkemre, hogy könnyeimet vissza nem birnám fojtani . . .

Nem mentem el továbbá egyik ünnepélyre sem még azon okból is, mert hogyha ott jelen vagyok, tudom: megemlékeznek rólam. A minthogy még távollétemben is megtette ezt Pannonhalmán régi barátom, volt tanítványom, dr. Wlassics cultus-minister, a ki magasröptű, igen szép ünnepi beszédét épen velem kezdette el. Mit neki e helyütt is jól esik megköszönnöm.

Nyitra vármegye pedig azzal tisztelt meg, szintén távollétemben, hogy az öt emlékéremből, a melyeket ez alkalomra aranyból veretett (a többi ezüst és bronz vala, míg egyet a király Ő Felségének, egyet József főherczegnek, egyet a belügyministernek, a ki jelen volt, közreműködéseért, s egyet a pontifikáló nyitrai püspöknek adott: az ötödiket, igen meleg elismerő irat kíséretében énnekem küldé meg. Mind nagyon szép kitűntetés; de legalább nem kellett személyesen jelen lennem.

Azonban azért utólag az idén még el kellend látogatnom az emlékoszlopokhoz, — csakhogy nem ünnepélyekre, hanem a végső bizottsági szemle megtartására s az illető törvényhatóságnak való végleges átadásra; tehát munkára. (A f. évi május és júniusban lesz ez.)

Mindenik emlékműre még egy-egy bronzból öntött lombfüzéres államczímer fog helyeztetni. E czímerek mintáit megvizsgálni — mielőtt öntés alá kerülnének — a ministerelnök fölkérésére már voltam a szobrásznál, a műformák és a heraldikai szabatosság megbirálása végett, nehány kiküldött szaktársammal.

Ugyanily, sőt tüzetesebb birálati szemléletet kiván még a magasabb művészeti alkotásokkal diszítendő s épen ezért még be nem fejezett pannonhalmi emlékcsarnok. Ebbe t. i. a koronát Rómából hozott Asztrik érsek szobra is bele fog állíttatni; a kupolának tetejére pedig maga a korona tétetik, óriási arányokban érczből kidolgozva, aranyozott kereszttel, hogy a helynek egyházi jellegét, mint tervezém — megadja. Mind Asztrik szobrának agyagmintáját, a főapátúr kérésére, s mind a nagy rézkupola-koronát megvizsgáltam már az illető szobrászok műhelyeiben. Bent a kupola falán, a decorativ díszeken kívül négy nagy fresco-képre is van hely. E képek tárgyait előterjesztém a nyolczas bizottságban, mely elfogadta azokat, és elkészíttetésök a cultusministerium utján Lotz festő-iskolájának legjelesebb

tanítványaira bizatott, avatott mesterük személyes fölügyelete alatt.

E frescók, kijelöléseim szerint a következő négy nevezetes jelenetet ábrázolandják Pannonhalma történetéből:

1) Árpád a bánhidai győzelem után vezérkarával fellovagolván Pannonhalmára, körültekint, és birtokba veszi Pannoniát. Szvatopluk holttestét eléje viszik.

2) A Rómából hozott koronát Asztrik apát átadja I-ső (akkor még nem „Szent“) Istvánnak.

3) A pannonhalmi monostor dísztermében, udvarnépétől környezve trónon ülő Kálmán király előtt Bouillon Gottfried herczeg féltérdre hajolva kér keresztes-hadai számára szabad átbocsátást Magyarországon.

4) Pannonhalma zárda-erődnek, a bentlévő szerzetesek, vidékbeli nemesek és nők által történt sikeres megvédése IV-ik Béla alatt, az ostromló tatárok ellen.

Mind a négy igen alkalmas és hálás tárgy történelmi fresco-festményekűl. Vázlataik Lotz mesteriskolájában már munkában vannak, s az 1898. év folyamán elkészülnek. Akkor a pannonhalmi millennáris emlék igazi művészeti alkotás leend. Az én föladatom ezeknél főként a képtárgyak megválasztása s javaslatba hozatala volt. De e négy történelmi jelenetet én — a kupola félignyitott és így az idő viszontagságaitól nem egészen megóvott jellegét tekintve — eredetileg bronzba öntve, haut relief ábrázolatban tervezém ; hanem mivel így túlsokba kerülne, — fordítottuk által frescókra. Ezek vázlatai birálatára szintén fel vagyok híva, s megteszem a mi tőlem telik, hogy korhűség szempontjából is minél jobban sikerüljenek. (Lesz még a kupola boltozatán egy ötödik, symbolicus kép is.)

Ez, íme, az országos hét millennáris emlékmű létrejövetelének története. Még csak — mint mondám — a bronzczímertáblák reájok illesztése és az utolsó, collaudáló bejárás van hátra. Az országot egyik sarkától a másikig:

Dévénytől Brassóig, Munkácstól Zimonyig még egyszer beutazni, annyi hegytetőt, a magas Zobor és Czenk ormait megmászni, ilyen hajlott korú, törődött embernek, mint én vagyok, nem lészen épen könnyű feladat; de a honfiui lelkesedés ragad, s remélem, hogy erőt is adand hozzá.

*

E fölállított emlékművek hirdetni fogják hosszú időkig Magyarország ezredéves fönnlétét, és jelképezni a nemzetiségek előtt a magyar állameszmét, a melyhez híveknek kell lenniök nekik is. S azt hiszem, hogy akkor, mikor a törvényhozás ezek fölállítását elrendelé: a mostani széthúzó nemzedéknek sem tett haszontalan szolgálatot, de az utónemzedéknek mindenesetre hasznosat; és szerintem helytelen lesz vala, ha a millennium állandó emlékeit mind csak a fővárosban összesítik, a mint eredetileg tervezték. Igy legalább, e hét emlékkel, jutott a történelmi vonatkozásoknak s jutott az ország majdnem minden nevezetesb pontjának, a legkülönbözőbb vidékeken.

Én pedig hálásan köszönöm a gondviselés kegyességének, hogy megadta érnem, ha ezen országos emlékek indítványozásával és létrehozásuknak elősegítésével hazámnak, nemzetemnek csak egy parányi szolgálatot is tehettem. A jók szíves elismerése — melyet minden körben érdememen fölül tapasztalok — és az az öntudat, hogy nem helytelenül cselekedtem, megnyugtat.

Csak azt óhajtottam volna még részemről, hogy immár elég hosszúra nyúlt politikai pályámat e most vázolt, talán nem épen dicstelen működéssel fejezhessem be. A minthogy ebbeli óhajtásomat t. választóim, szab. kir. Debreczen város I-ső választó-kerületének polgárai előtt, épen a dévényi és brassai emlékoszlopok leleplezése napján, 1896. október 18-kán tartott beszámoló-beszédemben (mely búcsú-beszéd is akart lenni) kérésképen elő is

adám. Azonban az ő hozzám való szíves ragaszkodásuk másként határozott ; továbbra is parancsolván velem, immár a hatodik országgyülésre újból megválasztottak, s így nem térhetek még pihenőre. Tovább kell a politikai téren is küzdenem. Bár a magyar kultúra javára küzdhessek, a melynek életemet szentelém!

A legközelebb végzettekről íme, most, márczius 15-ike előestején, őszinte, kimerítő jelentést tettem Önök előtt. Köszönet szíves figyelmükért! Az ítéletet az elmondottak felett t. Hallgatóimra bízom. Ha elnézők lesznek irántam, — talán elismerendik, hogy a parlamenti működés ügykörében is, ott ahol némi történelmi jártasságra van vagy volt szükség, mint historicus, egy vagy más dologban tán nem végzek és nem végeztem egészen haszontalan munkát; de, ha haszontalant végeztem volna is: megnyugtat az a tudat, hogy én legalább jól akartam és jól igyekeztem! . . . .

FÜGGELÉK.

A miniſterelnök levele Thaly Kálmánhoz.

Magyar királyi miniſterelnök
1847.
M. E.

Nagyságos Úr!

A mikor folyó évi márczius hó 24-én 854. sz. a. kelt levelemben t. képviselő urat volt szerencsém arra fölkérni, hogy a honalapítás emlékére az ország hét pontján, t. képviselő úr kezdeményezésére, országos határozat folytán fölállítandó emlékoszlopok helyének pontos kijelölésében s az erre vonatkozó további tárgyalásokban tevékeny részt venni s bő tapasztalataival ezen ügy sikeres megoldásában közreműködni méltóztassék: tettem ezt abban a meggyőződésben, hogy t. képviselő úr, mint minden hazafias ügynek fáradhatatlan és önzetlen munkása, széleskörű ismereteivel és bő tudásával kész lesz e közérdekű ügyben eljárni s annak legjobb sikerét biztosítani.

Kiváló örömömre szolgált most újabban is meggyőződhetnem arról, hoyy azt a feladatot, melyet a millenáris emlékoszlopok helyének tüzetes megállapítása

---

Nagyságos

Thaly Kálmán *országgyülési képviselő úrnak, a magyar történelmi társulat alelnökének.*

érdekében szives volt elvállalni, hivatottabb és buzgóbb kezekre nem is bízhattam volna; örömmel értesültem róla, hogy t. képviselő úr, mint hazai történetünk alapos ismerője és e hon határain túl is elismert tekintélyű történetírója, szakismereteivel nemcsak a létesítendő emlékművek helyének történelmi szempontokkal indokolt kijelölésében s az emlékek architectonicus minéműségének javaslatba hozatalánál fejtett ki megbecsülhetetlen tevékenységet, — hanem nevének és személyiségének súlyával, valamint ékesszólásával olyan kedvező hangulatot keltett az illető vidékek közönségénél, hogy a hazafias emlékek létesítésének ügyét a kormányra nézve, úgy anyagi, mint erkölcsi szempontokból, tetemesen megkönnyebbítette.

Csak kedves és kellemes kötelességet vélek tehát teljesíteni, ha most, föntebbi megbizatásának sikeres befejeztével, t. képviselő úr hazafias és önzetlen fáradozásaiért, mint a magyar kormány elnöke, legmelegebb és őszinte köszönetemet fejezem ki, — de egyúttal teljes bizalommal arra kérem, hogy a millenáris emlékoszlopok ügyét továbbra is felkarolni s a kormányt ezen ügy intézésében jóindulatu támogatásában ezentúl is részesíteni méltóztassék.

Fogadja t. képviselő úr ezen alkalomból is őszinte tiszteletem kifejezését.

Budapesten, 1895. évi június hó 13-án.

B. Bánffy *m. k.*

